

AR BUVO DINGĘ S. DARIAUS IR S. GIRĖNO PALAIKAI? JŲ „ATRADIMAS“ IR LAIDOJIMAS LKP BEI KGB ŠEŠĖLYJE 1958–1964 METAIS*

Gražina Sviderskytė

Doktorantė
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Naujosios istorijos katedra
El. paštas: sviderskyte.g@gmail.com

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjamas LSSR partinių ir saugumo struktūrų vaidmuo plačiai pagarsėjusiame transatlantinių lakūnų S. Dariaus ir S. Girėno palaikų „atradime“. Rekonstruojama įvykių raida nuo pirmos viešos žinios apie aptiktą slaptavietę 1958 m. iki palaikų iškėlimo ir palaidojimo kapinėse 1964 m. Atskleidžiamas direktyvinis, politinis ir ideologinis proceso pobūdis, „planiniai“ koordinuoti veiksmai, kontrolės mechanizmai ir motyvai, istorinių faktų „adaptavimas“ ir panauda viešam propagandiniam SSRS diskursui, trumpalaikiai ir ilgalaikiai padariniai istorinei atminčiai, iš dalies – ir įtaka besitęsiančioms atminties kultūros bei politikos tendencijoms.

Reikšminiai žodžiai: S. Darius, S. Girėnas, atminties transformavimas, atminties kultūra, atminties politika, chruščiovmetis, propagandinis diskursas, Lietuvos KGB, LKP.

Keywords: S. Darius, S. Girenas, memory management, memory culture, memory politics, Khrushchev era, propagandistic discourse, LSSR KGB, Lithuanian Communist Party (LCP).

Įvadas

Šis straipsnis parašytas įvertinus šiuolaikinių humanitarinių ir socialinių mokslų dėmesį pokomunistinės visuomenės mentaliteto problemų tyrimams ir įsitikinus, kaip į plačiai aktualintą problematiką sklandžiai integruojasi¹ atliekama atvejo studija. Nuo

2011 m. autorė istoriografijos analizės bei empirinio tyrinėjimo būdu (ieškodama šaltinių Lietuvoje, Vokietijoje, Jungtinėse Amerikos Valstijose) aiškinasi Lietuvoje ir lietuvių diasporoje plačiai žinomo, tik iki šiol kompleksiskai netyrinėto istorinio įvykio – „Lituanicos“ skrydžio ir katastrofos – atminties vaizdinio, populiarus naratyvo evoliuciją nuo 1933 m. iki mūsų dienų. Šioje raidoje pastebėtas šešto dešimtmečio pabaigoje–septintajame dešimtmetyje įvykęs lūžis: sovietų Lietuvoje esmingai pakito istorinio įvykio suvokimas, tvariai įdiegtas ideologizuotas vaizdinys, lakūnų didvyrių – vokiečių aukų (lig šiol gajus) įvaizdis išplito SSRS centrinėje ir

* Šis straipsnis parengtas remiant Lietuvos mokslo tarybai – autorei 2015 m. paskirta stipendija už akademinius pasiekimus.

¹ S. Dariaus ir S. Girėno atminties raidos tema autorė skaitė pranešimą 2014 m. spalio 9–10 d. Vroclave, Lenkijoje vykusioje mokslinėje konferencijoje, jo pagrindu parengtą straipsnį priėmė spausdinti Kembri-džo universiteto tarptautinis tarpdisciplininis žurnalas *The European Review*.

užsienio prosovietinėje spaudoje². Straipsnyje nagrinėjamas būtent šis, santykinai trumpas didelių permainų laikotarpis, kai pakeista Stepono Dariaus ir Stasio Girėno³ atminties vieta ir net jų fizinių palaikų buvimo vieta: nuo 1958 m. birželio–liepos, kai sovietų Lietuvoje pirmą kartą viešai paskelbta apie lakūnų palaikų slaptavietę, iki jų palaidojimo 1964 m. rugpjūčio 12 d. Kaune⁴.

Remiantis naujausiais duomenimis daroma prielaida, kad S. Dariaus ir S. Girėno sugražinimas iš užmaršties postalininėje epochoje sietinas su direktyviniu viešu

² Pavyzdžiui, П. Барашев, А. Рудзинскас, «Летели домой икары. О чем напомнила медаль», in: *Правда*, Nr. 8 (19516), 1972-10-09, p. 9; Andrzej Macko, „Tajemnica „Lituanicy““, in: *Skrzydłata Polska*, 1970, nr 12, p. 16–17; Andrzej Macko, „Tajemnica dziennika lotow „Lituaniki““, in: *Magazyn tygodniowy*, 1970, nr 39 (229), 40 (230); Antanas Suraučius, „Vykdant VII LVKD suvažiavimo nuotarmę. Vienerių metų sukaktis“, in: *Aušra*, 1980, Nr. 1, p. 7–11; Zenon Nowopolski, „Myslibožo miško paslapties tęsinys...“ (versta iš *Zemia Gorzowska*, 1981, nr 23), in: *Aušra*, 1981, Nr. 4, p. 11–12.

³ S. Darius (1896–1933) ir S. Girėnas (1893–1933) emigravo į JAV atitinkamai 1907 ir 1910 m., atitarnavę JAV kariuomenėje Pirmojo pasaulinio karo metais, tapo natūralizuotais JAV piliečiais. Vardų transkripcija JAV išduotuose piliečių pasuose ir kt. asmens dokumentuose – Stephen Darius ir Stanley Girch (kartais minimi antrieji vardai, atitinkamai William ir Thomas). Lietuviški asmenvardžiai (nors Girėnas – net ne pavardė, o Girskio / Girčiaus / Girch pseudonimas) šiame straipsnyje vartojami tęsiant istoriografijos tradiciją ir vengiant įvelti sulietuvinų amerikietišku asmenvardžių variantų: Stephenas, Girchas ir pan.

⁴ Tai buvo antros iš trijų laidotuvių (neskaičiuojant balzamuotų palaikų perkėlimo į Vytauto Didžiojo universiteto (toliau – VDU) Medicinos fakulteto koplyčią (1934, 1940), laikinąjį rūsį-mauzoliejų Kauno kapinėse (1937) ir slaptavietę VDU MF rūsyje (1944)): pirmos vyko 1933 m. liepos 19–20 d. pagabenus palaikus iš Soldino į Kauną (liepos 23 d. karstai iš Kauno kapinių koplyčios išvežti į VDU MF balzamuoti), antros – iškėlus mumijas iš slaptavietės ir užkasus karstus su jų likučiais Aukštųjų Šančių kapinėse 1964 m. rugpjūčio 12 d., trečios – perkelti palaikus į antkapiniam paminklui statyti parinktą vietą 1968 m. liepos 17 d.

propagandiniu diskursu, kurį formavo SSKP CK ir įgyvendino LKP CK bei pavaldžios struktūros. Archyvinė medžiaga patvirtina, kad 1958–1964 m. buvo planingai vykdytas lakūnų istorijos filtravimo, jų įvaizdžio ir skrydžio idėjos adaptavimo sovietų ideologijai procesas⁵. Jis klostėsi LKP CK ir LSSR KGB priežiūroje, dviem lygmenimis: 1) S. Dariaus ir S. Girėno istorinė atmintis buvo transformuota, pašalinant prieškarinį modernios lietuvių tautos tapatumo, nacionalinio pasididžiavimo, vienybės simbolį ir įtvirtinant sovietų propagandai pravartų pakaitalą; 2) S. Dariaus ir S. Girėno fiziniai likučiai – 1933–1934 m. balzamuoti, 1944–1964 m. slaptavietėje suirę palaikai – išnaudoti ideologų manipuliacijoms – pirma paskelbiama apie planuojamas laidotuves, nugriaunamas autentiškas memorialas ir pažadama pastatyti naują paminklą, o paskui palaikai iškeliami, ištiriami ir palaidojami (be paminklo). Oponuodama kai kuriems literatūros autoriams (apie juos žr. įvadą toliau), šiame straipsnyje autorė mėgins pagrįsti, kad mažiausiai metus brendęs S. Dariaus ir S. Girėno palaikų slaptavietės atskleidimas 1963 m. spalio 7 d. buvo šio valdomo proceso dalis, taigi veikiau iš viršaus koordinuotai „nuleista“ negu iš apačios spontaniškai kilusi iniciatyva.

Tyrimas sutelktas į lakūnų palaikų perkėlimo iš slaptavietės į kapines chronologiją. Tačiau probleminė šerdis yra platesnė tema, ją galima apibendrinti ir išreikšti to-

⁵ Šį procesą pirmiausia leido įžvelgti atminimo akcijos, LSSR vykusios ne tik iki S. Dariaus ir S. Girėno laidotuvių 1964 ir perlaidojimo 1968 m., bet ir vėliau nuo 1969-ųjų, ypač jubiliejiniiais 1983-iaisiais, minint jų skrydžio bei žūties 50-metį: naujos knygos, filmai, ekspozicijų, memorialinių sodybų atnaujinimas tarsi rodė gajų tautinį kultūrinį interesą, bet tendencingai tvirtino vis tą patį vaizdinį, kritiškai neįvertinant, nediskutuojant apie jo istorinį pagrindimą.

kiu klausimu: kodėl, kaip susiklostė, kad natūralizuoti JAV piliečiai, JAV kariuomenės veteranai, JAV lakūnai ir verslininkai, išeivijos veikėjai⁶ S. Girėnas ir ypač S. Darius sovietų Lietuvoje po stalininės totalios amnezijos buvo „prikelti“ ir net „eksportuoti“ (ypač į SSRS įtakos šalis – pvz., Lenkijos Liaudies Respubliką, Čekoslovakijos Socialistinę Respubliką, Vokietijos Demokratinę Respubliką, taip pat į „pažangius“ išeivijos sluoksnius Jungtinėse Amerikos Valstijose) kaip Lietuvos darbo žmonių didvyriai, tipingi klasinės kovos simboliai – carinės priespaudos, lietuvių nacionalistų buržuazijos ir vokiečių fašizmo didvyriškos aukos?

Šis klausimas tebėra už mokslininkų tyrimų lauko. Tiesa, apie „S. Dariaus ir S. Girėno reabilitavimo atvejį“ yra trumpai ir taikliai užsiminę kai kurie sovietmečio tyrinėtojai⁷. Tačiau nuodugniau jis vis dar nenagrinėtas⁸. Taigi šiuo straipsniu tikimasi atliepti Vidurio ir Rytų Europos, Lietuvos istorikų aktyviai plėtojama tyrimų kryptčiai ir aktualintiems uždaviniais⁹,

⁶ Lakūnų *de jure* ir *de facto* sąsajos su JAV bei Lietuva aprašytos anksčiau: G. Sviderskytė, 2013, p. 98–114.

⁷ A. Streikus, 2007, p. 7–30.

⁸ Turimomis žiniomis, 1958–1964 m. S. Dariaus ir S. Girėno atminties, jamžinimo procesą mėginta kritiškai analizuoti tik Lauros Griciūtės darbe „S. Dariaus ir S. Girėno kultas: raida ir ištakos“ (Šiaulių universiteto Humanitarinio fakulteto Istorijos katedros studentės bakalauro darbas). Šiauliai, 2011, 70 p., [prieiga internetui], in: <http://www.llks.lt/pdf/L.Griciute.%20Dariaus%20ir%20Gireno%20kultas-raida%20ir%20israiskos.pdf>. Tenka nesutikti su ne visai atidžiu L. Griciūtės pastebėjimu, esą „gana neigiamą požiūrį į S. Dariaus ir S. Girėno atminimą sovietmečiu galima įžiūrėti ir lakūnų palaikų paslėpimo istorijoje“ (p. 20): argumentuosime, kad sovietmečiu „paslėpimo istorija“ kaip tik aktualinta, lakūnų atminimas tapo prioritetinis, suteikiant ideologiškai parankią formą ir propagandines funkcijas.

⁹ Antai, apie istorinio matmens trūkumą mėginant sisteminti totalitarinio režimo patirtis: „Kol nėra istorinių tyrimų atskiromis temomis, negalima kalbė-

papildyti istoriografiją apie šešto–septinto dešimtmečių sovietų Lietuvos istorijos oficialiojo diskurso¹⁰ praktinį įgyvendinimą ir tolesniam plėtojimui pateikti naują atvejo analizę, kurioje atskleidžiami totalitarinės valstybės kontrolės mechanizmai, direktyvinės mokslo ir kultūros politikos siekiai bei metodai.

Tyrime naudoti trejopi išteklių: istoriografija, literatūra, archyviniai dokumentai. Istorikų D. Barono, D. Mačiulio, R. Petrausko, D. Staliūno, A. Streikaus, A. Švedo, V. Tininio ir kt. sovietų istoriografijos raidos tyrinėjimai, kultūros politikos išsamios apžvalgos bei atvejų¹¹ studijos leido 1958–1964 m. duomenis interpretuoti, įvykius rekonstruoti platesnės problematikos – bendros politinės situacijos, ideologinės slinkties – kontekste. Literatūra – žiniasklaidos publikacijos, memuarai, monografijos, net grožinė apysaka, „politinis romanas“¹² – leido užčiuopti

ti ir apie argumentuotus to laikotarpio kultūros raidos apibendrinimus, o tik apie daugumą pagrįstų hipotezių kėlimą.“ J. R. Bagušauskas, A. Streikus, 2005, p. 5.

¹⁰ Sovietmečio lietuvių istoriografijos oficialiajame diskurse galimas lūžis aptinkamas 1956 m., tad nagrinėjamu laikotarpiu, nuo 1958 m. „Lietuvos istorijos sovietinė versija buvo sukurta ir įtvirtinta“: prigijo „mąstymo kaukės“, nurimo „vandens drumstėjai“, įsigaliojo *status quo*. Pagal: A. Švedas, 2009, p. 102–116.

¹¹ Pavyzdžiai: D. Baronas, D. Mačiulis, 2010, 644 p.; D. Mačiulis, R. Petrauskas, D. Staliūnas, 2012, 296 p.

¹² Literatūroje intrigavo akivaizdžiai supaprastintas apriorinis siužetas, pasakojimo klisė: esą JAV ir nepriklausomoje Lietuvoje tarnavusio (be kita ko, 1926 m. perversme dalyvavusio) kapitono S. Dariaus duktė sumanė rasti tėvo palaikus ir surado; triskart teistas buvęs politinis kalinys dailės studentas sumanė sukurti lakūnams antkapinį paminklą ir sukūrė. Svarbu, kad literatūros pagrindiniai autoriai ir yra šiedu asmenys, tradiciškai laikomi S. Dariaus ir S. Girėno palaikų atradėjais: lakūno duktė, kaunietė gydytoja Nijolė Dariūtė-Maštarienė (1925–1990) ir buvęs politinis kalinys, vilnietis menininkas skulptorius Vytautas Mačiūka (skirtingais duomenimis, 1929 / 1930–1999). Jų liudijimai, o ypač vieša polemika dėl atradimo aplinkybių bei nuopelnų

įtampos tarp palaikų iškėlimo istorijos pagrindinių veikėjų momentus, kilusius galbūt dėl užkulisinės LKP kontrolės bei KGB įtakos. Palaikų suradimo, ištyrimo, laidojimo aplinkybės tikslintos remiantis ikonografija: „Tarybų Lietuvos“ 1958 ir 1964 m. kino kronika (Lietuvos centrinis valstybės archyvas), 1963 m. slaptavietės aptikimo nuotraukomis (Lietuvos aviacijos muziejus), 1964 m. teismo ekspertizės nuotraukomis (2012 m. Vytauto Pesecko iš savo asmeninio archyvo Čikagoje perduotos autorei; kartu gautas nuotraukų autoriaus liudijimas). Partinių bei saugumo struktūrų veikla nagrinėta remiantis minėta istoriografija ir ypač archyviniais dokumentais – daugiausia LKP CK posėdžių protokolais ir jų medžiaga, nutarimais, LKP CK ir LSSR KGB susirašinėjimu, LSSR KGB pažymomis, asmenų baudžiamosiomis ir sekimo bylomis¹³ (Lietuvos ypatingasis archyvas; už kai kurias nuorodas, konsultacijas autorė dėkinga A. Anušauskui, M. Ėmužiui, A. Streikui). Naudoti ir kiti dokumentai iš LCVA, Kauno apskrities archyvo, JAV nacionalinio archyvo, Stanfordo universiteto Huverio instituto archyvo.

Tyrimė laikytasi nuostatos, kad nuo pat 1933 m. pasakojimas apie S. Darių ir S. Girėną kito dėsninai¹⁴. Jų vaizdinio radikalus perdarymas, išnaudojimas sovietų propagandai 1958–1964 m. – tipingos metodikos rezultatas tuomečiame sovietinės

atrandant palaikus sudarė prielaidas įdėmiau tyrinėti faktografiją literatūroje ir archyviniuose dokumentuose.

¹³ S. Dariaus ir S. Girėno komiteto paskutinio, 1940 m. paskirto pirmininko Tomo Zaukos (1899–1970) baudžiamoji ir sekimo bylos. T. p. Vytauto Mačiukos baudžiamoji byla.

¹⁴ Istorijos pasakojimams būdingo siužeto struktūra XX a. kito sulig istorijos paradigmu – tautinės, marksistinės, liberalios – kaita, buvo joms palenkiamas. Pagal: S. Merkinaitė, 2012, p. 111.

visuomenės atminties kultūros formavimo kontekste¹⁵. Naratyvo ideologinio svorio, propagandos masto požiūriu tai buvo ne pats reikšmingiausias atvejis¹⁶. Kita vertus, jis vis dėlto ypatingas, nes tebėra aktualus: jei, tarkime, Žalgirio mūšio ar Pilėnų sovietinė interpretacija šiandien vargiai įmanoma (vaizdžiai sakytume, kad šaltojo karo laukuose kovojęs Margiris mirė), tai S. Darius ir S. Girėnas vis dar suvokiami kaip didvyriškos aukos, nors nebeaišku, kieno (nacionalistų buržuazijos? Vokiečių fašistų? Jei ne, tai gal paties likimo?). Be to, lakūnų „prikėlimo“ iš stalininės užmaršties praktinis įgyvendinimas – palaikų slaptavietės atskleidimas, planuotas palaikų kremavimas, pakartotinis ištyrimas, laidojimas, kapavietės parinkimas, antkapinio paminklo uždelstas pastatymas – buvo unikalus procesas.

Atlikto tyrimo rezultatai „klibina“ stagnuojantį S. Dariaus ir S. Girėno vaizdinį, kvestionuoja populiarus naratyvo epizodą: esą palaikų slaptavietė buvo didelė paslaptis, ir tik dviejų žmonių – buvusio politinio kalinio ir komunistės gydytojos – ryžtas ištraukė 20 metų dūlėjusias mumijas į dienos šviesą. Griežtai atsiribojant nuo asmenybių vertinimų¹⁷, formuojama nauja

¹⁵ Antai, tarpukario ir sovietmečio legendoms apie S. Darių ir S. Girėną taikytina Pilėnų legendos variacijų skirtis: „Vieną interpretaciją galima pavadinti tautine-romantine, kitą – sovietine-internacionalistine.“ D. Baronas, D. Mačiulis, 2010, p. 34.

¹⁶ Plg. konceptualiai svaresnių LDK naratyvų – Žalgirio mūšio, Pilėnų bei Margiris – virsmus (atvejų studijos nurodytos 11 išnašoje). T. p. žr. vėlesnio, aštunto dešimtmečio atvejo, „Herkaus Manto“ analizę: A. Švedas, 2013, p. 125–153.

¹⁷ Šiuo darbu nesiekiami vertinti „atradėjų“ ketinimų ir sverti jų nuopelną. Atsižvelgiant į ypač prieštaringas režimo atšilimo sąlygas, tai vargiai nustatytų net detalus biografinis tyrimas. Aiškintis liberalizmo ir totalitarizmo, altruizmo ir oportunistinio ribas nėra šio darbo tikslas. Etikos, moralės ir panašios problemos yra kitos srities, specializuoto tyrimo objektas.

hipotezė: panagrinėjus, kam ir kada buvo žinoma lakūnų palaikų slaptavietė, peršasi išvada, kad ji buvo... ne tokia slapta kaip įprasta manyti. O jei taip, tai juk keblu turėtų būti teigti, kad palaikai išvis kada nors buvo dingę ir atrasti. Matyt, tiksliau būtų sakyti, kad bent nuo 1945-ųjų pabaigos palaikų buvimo vieta laikyta paslapyje ne tik privačių asmenų, bet ir sovietų valdžios struktūrų, 1958-aisiais ji LKP CK valia pagarsinta visuomenei politiniais tikslais, o 1963-aisiais aptikta asmenų, kuriems netrukdyta, leista tai atlikti; 1964-aisiais palaikų iškėlimas iš slaptavietės, ištyrimas, laidojimas buvo LKP ideologų griežtai suplanuota, partinių bei saugumo struktūrų koordinuota ir visiškai kontroliuota propagandinė akcija.

Iš kur išskrido pirmą 1958-ųjų „antis“?

1958-ųjų birželio 14 d. (ar atsitiktinai – masinių trėmimų pradžios atminimo dieną¹⁸) per Vilniaus radiją paskelbta, kad rasti S. Dariaus ir S. Girėno palaikai ir kad netrukus, minint „Lituanicos“ skrydžio 25-metį, jie bus palaidoti. Šios sukakties proga 1958 m. liepos 17 d. „Tiesos“ vedamajame pabrėžta, kad „įžymiųjų lakūnų“ žygio paveldėtojai yra „Lietuvos darbo žmonės“.

¹⁸ Pirmo viešo pranešimo apie slaptavietę data turimuose pirminiuose šaltiniuose nenurodyta. Birželio 14 d. minima vėlesnėje išėjimo spaudoje (pvz., str. „Prabilo apie Darių ir Girėną“ 1966 m. liepos 29 d. „Dirvoje“). Tuometis Radijo ir televizijos komiteto darbuotojas V. Dovydaitis nurodo pranešimą eteryje perskaitęs liepos 5 d. ir gavęs griežtą papeikimą už paskleistą žinią, kuri „idėjiškai neteisinga, paruošta neatsakingai“ (Vytautas Dovydaitis. „Pirmoji žinia“, in: *Plieno sparnai*, 1995, Nr. 3, p. 34). Pažymėtina, kad 1957 m. „Tiesoje“ lakūnus viešai paminėjo, o 1958 m. liepą „Tiesoje“ bei rugpjūtį „Švityryje“ apie jų skrydį ir apie palaikus, paslėptus tarybinių piliečių, daugiausia rašė V. Dovydaičio brolis Jonas Dovydaitis.

Šios žinutės „darbo žmonėms“ galėjo būti akibrokštas: pirmą, pažadas iškelti ir palaidoti palaikus purtelėjo itantis ir prapuolė, slaptavietė nebelinksniuota, laidotuvės atidėtos neapibrėžtai ateičiai; antra, lakūnai buvo tokie „įžymūs“, kad apie juos nebuvo girdėti keliolika metų. Prieštarin-gai įvertintas S. Dariaus ir S. Girėno bareljefas ant Puntuko (kai, anot amžininkų, „sugadintas istorinis akmuo“¹⁹) 1943 m., vokiečių okupacijos laikotarpiu, buvo paskutinė didesnė lakūnų įamžinimo iniciatyva. 1945-aisiais gražinus sovietų režimą, stoji tylą; sovietų Lietuvoje jų vardai viešai paminėti tik 1957 m.²⁰

Jauniausioji karta, gimusi po 1940-ųjų okupacijos, galėjo nesumoti: kas tas Darius, tas Girėnas ir kam įdomu, kur jų palaikai? Tačiau vyresni, ypač išsilavinę

¹⁹ Iš Puntuko bareljefų organizatoriaus T. Zaukos brolio, teatro režisieriaus Antano Zaukos tardymo protokolo. 1947-07-17, in: Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – *LYA*), f. K-1, ap. 58, b. P-13997, l. 65. Plačiau apie Puntuko kontroversijas: Tautvydas Kontrimavičius, „Akmuo aistrų katilė“, in: *Bernardinai.lt*, 2011 m. liepos 11 d., [prieiga internetui], in: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2011-07-06-tautvydas-kontrimavicius-akmuo-aistru-katile/65440>.

²⁰ 1940 m. gale Lietuvos Aero Klubo (tuometė rašyba; toliau – LAK) žurnale S. Dariaus ir S. Girėno vardai jau dingo iš „garbingiausių aviacijos datų“, šlovinti tik sovietų aviatoriai, kuriais „gėrisi visas pasaulis“ („Tegyvuoją sparnuota SSSR“ (vedamasis str.), in: *Lietuvos sparnai*, Kaunas, 1940, Nr. 13, p. 239). Lakūnai dar paminėti 1945 m. liepos 17 d. žinutėje „12 metų nuo S. Dariaus ir S. Girėno žuvimo“ Kauno laikraštyje „Tarybų Lietuva“. Vėliau tik 1957 m. tylą pralaužė ir iškart užsienin paskleistas savotiškas ideologinis manifestas – esą „Lietuvos buržuazija yra tiesiog kalta dėl jų žuvimo“ (Jonas Dovydaitis, „Didvyriškas S. Dariaus ir S. Girėno skridimas“ (perspausdinta iš „Tiesos“), in: *Tėvynės balsas*, Nr. 20, Vilnius, 1957; iškarpa – in: Vytauto Didžiojo karo muziejus (toliau – *VDKM*), Edmundo Jasiūno kolekcija, t. 12, l. 18). Šio programinio pranešimo autorius J. Dovydaitis (1939–1940 ir 1968–1969 – „Lietuvos sparnų“ redaktorius) netrukus deleguotas į Lenkiją su LSSR kultūros ministerijos „kinematografo darbuotojais“ (LKP CK protokolas, 1957-08-05, in: *LYA*, f. 1771, ap. 191, b. 343, l. 16–17).

miestiečiai, turėjo suklusti: jų atmintyje gyvavo²¹ prieškarinis tautos didvyrių vaizdinys, netikėta žinia žadino viltį jį atgaivinti. Tiesa, lakūnų atminimas nebuvo paprastas ir nepriklausomybės sąlygomis: žūties dieną, 1933 m. liepos 17-ąją, jie prezidento A. Smetonos pasirašytame apdovanojimo akte įvardyti „tautos karžygiais“, bet vėliau net per septynerius metus Kaune jiems nepastatytas paminklas ar memorialas, neišleista monografija²². Pagrindiniai įamžinimo ženklai buvo trys: „Lituanicos“ paroda Vytauto Didžiojo karo muziejuje, Vytauto Didžiojo universiteto Medicinos fakulteto koplyčia, kur saugoti pašarvoti balzamuoti lakūnų palaikai, ir Kauno senosiose kapinėse lakūnų mumijoms saugoti pastatytas, bet netikęs, ištuštėjęs laikinasis rūšys-mauzoliejus. Karo ir pokario metais jie vienas po kito nyko: 1943-iaisiais prieigą prie koplyčios apsunokino VDU uždarę fakultete įsikūrę vokiečiai, 1944 m. vasario 5 d. VDKM parodos eksponatai inventorinti ir perkelti į fondus siekiant apsaugoti nuo „galimų orinių bombardavimų“, kovo 18 d. naktį (galbūt tuo pačiu tikslu, tik nedokumentuojant, įslaptinant saugojimo vietą) iš koplyčios

²¹ Rusinimo, sovietizacijos sąlygomis viešame diskurse bent iki 1953-ųjų neatpažįstamai niveliuojant, naikinant tautinius vaizdinius visgi egzistavo neoficiali, žodinė, komunikacinė atmintis. Atminties ir istorijos sąsaja ypač glaudi, jų sąveika įvairuoja: *The overlap between history and memory is much greater than purists will have us believe.* <...> *History is a discipline. We learn and teach its rules and its limits. Memory is a faculty. We live with it, and at times are sustained by it. Less fortunate are people overwhelmed by it* (J. Winter, 2010, p. 12). Gyvai perpasakojama atmintis siekia apie 80 metų: *All studies in oral history confirm that <...> living memory goes no further back than 80 years after which, separated by floating gap, come, instead of myths of origin, the dates from schoolbooks and monuments* (J. Assmann, 2008, p. 113).

²² Plačiau apie įamžinimo problemas iki 1940 m.: G. Sviderskytė, 2014, p. 195–212.

iškelti lakūnų palaikai, o 1945-aisiais grįžę sovietai brutaliai²³, net absurdiškai naikino jų atminimą (anot liudininkų, muziejaus direktorius Jonas Maksimavičius agitavo esą fašistų pašauti lakūnai buvo... fašistai; net jų vardais pavadinta gatvė Kaune tapo „Kolūkiečių“). Apleistas rūšys-mauzoliejus kapinėse tebestovėjo, bet jo dienos buvo suskaičiuotos. Žmonės spėliojo, kad lakūnų palaikus ir „Lituanicos“ lėktuvo liekanas, kitus parodos eksponatus, brangias relikvijas vokiečiai arba sovietai sunaikino, o jei taip, tai gražinti didvyrių atminimą nebėra vilties. Ir staiga – netikėtumas!

Nors „antis“ apie lakūnų palaikus nebe pasirodė, 1958-ųjų liepą–rugpjūtį net kino žurnalai „Tarybų Lietuva“²⁴ liaupsino dvi naujienas: Kaune atidaryta „narsiųjų sakalų“ žygio paroda („žiaurios katastrofos liekanos saugomos istoriniame revoliuciniame muziejuje Kaune, <...> spėjama, kad juos pašovė fašistai“), o į jų žuvimo vietą Lenkijoje išvyko delegacija su pirmininku, buvusiu LSSR užsienio reikalų ministru, Draugystės su užsienio šalimis draugijos prezidiumo pirmininku Povilu Rotomskiu ir LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus viršininko pavaduotoju Vytautu Zenkevičiumi priešakyje bei lakūno S. Dariaus dukterimi, kauniete gydytoja Nijole Maštariene²⁵ darniose partiečių gre-

²³ „Iš Sovietų Sąjungos atvykę „muziejinkystės specialistai“ kirviu kapojo muziejaus vitrinas, bandė pritaikyti „Lituanicos“ kameras savo automobilio ratams“ (Algirdas Gamziukas, „Lituanica“ karo muziejuje“, in: *Plieno sparnai*, 1995, Nr. 3, p. 8).

²⁴ *Tarybų Lietuva*, 1958 m. liepa, Nr. 21 (478); *Tarybų Lietuva. LKP 40-osioms metinėms*, 1958 m. rugpjūtis, Nr. 22 (479).

²⁵ N. Dariūtė-Maštarienė, trumpai aprašydama 1958–1959 m. įvykius, savo dalyvavimo mitinguose Pščelnike ir Kaune nemini, iškart plėtoja 1963 m. laikų atradimo istoriją. Žr. N. Dariūtė-Maštarienė, 1990, p. 244–245.

tose („delegatai dalyvaus iškilmėse, kurias Atlanto nugalėtojų atminimui pagerbti su-ruošė Lenkijos visuomenė“).

1959 m. kovą tūkstančius kauniečių prislėgė našta – teko rūpintis giminaičių, artimųjų palaikų perkėlimu iš uždromų senųjų kapinių (jose per Vėlines 1956-aisiais, ypač 1957-aisiais, stichiškai kilo masinė solidarumo su Vengrijos revoliucija akcija, po pastarosios grupė suimtų dalyvių teisti, neramumai tęsėsi 1958 m.; šiose kapinėse buvo ir lakūnų mauzoliejus). Kita vertus, vėl įkvėpė naujas pažadas: rugpjūtį Kauno Aukštųjų Šančių karių kapinėse atidengtas paminklinis akmuo su įrašu „Čia bus pastatytas paminklas transatlantiniams lakūnams S. Dariui ir S. Girėnui“. Tačiau to pastatymo žmonės laukė ir nesulaukė. O senosios kapinės tikrai buvo nušluotos – sunaikinus mauzoliejų (išliko tik požeminė dalis), skulptoriaus Vinco Grybo sukurtą Juozo Vokiečiaičio antkapinę skulptūrą „Lietuvos mokyklos kūrėjui“ ir „pneumatinių plaktukų pagalba“ suknežinus paminklą nepriklausomos Lietuvos kariams.

Prieštaringos permamos nemažai daliai žmonių galėjo atrodyti it magijos triukai, kuriuos stebintieji manipuliavimo technikos nesupranta, bet leidžiasi mulkinami ir tikisi geriausio. Tačiau iš dabarties pozicijų jos labiau primena totalitarizmo teroro aktus, iš kurių sunku tikėtis gero.

Įvertinus gausią archyvinę medžiagą, 1958–1959 m. slaptus ir visiškai slaptus LKP CK, KGB dokumentus, teigtina, kad prielaidos politiniam sprendimui perkelti S. Dariaus ir S. Girėno palaikus susiklostė 1958-ųjų pavasarį–vasaros pradžioje ir ne vėliau kaip 1958 m. birželį buvo išdėstytos V. Zenkevičiaus pažymoje²⁶. Šios pagrin-

du 1958 m. birželio 30 d. LKP CK biuras priėmė slaptą nutarimą²⁷, kuriame beveik tiksliai numatė būsimų permainų seką ir pobūdį (versta iš rusų kalbos):

Laikyti politiškai tikslingu 1958 m. liepą pažymėti lakūnų S. Dariaus ir S. Girėno žuvimo 25-metį.

- I. Paskelbti respublikinėje spaudoje ir per radiją apie S. Dariaus ir S. Girėno skrydį per Atlanto vandenyną, šioje medžiagoje demaskuojant buržuazinę vyriausybę, kuri nesuteikė lakūnams pagalbos, o jų žūtį panaudojo savo propagandai.*
- II. Per „Sovinformbiuro“ suorganizuoti ciklą straipsnių užsienio spaudoje apie S. Dariaus ir S. Girėno metines, panaudojant turimus duomenis apie tai, kad hitlerininkai buvo jų žūties kaltininkai.*
- III. Įpareigoti Vilniaus ir Kauno KP miesto komitetus: a) organizuoti Vilniuje ir Kaune, pasitelkus DOSAAF komitetus, visuomenės aktyvo posėdžius, Kaune pranešimą paskelbti rašytojui J. Dovydaičiui, Vilniuje – aviacinio-sportinio klubo viršininkui Z. Vizgirdai, b) atidaryti Kauno istorijos muziejuje specialią ekspoziciją, kur būtų rodomi išlikę asmeniniai lakūnų daiktai ir lėktuvo liekanos, c) sudaryti specialią komisiją S. Dariaus ir S. Girėno palaikams atpažinti, paskelbti spaudoje pranešimą, kad palaikai, paslėpti nuo hitlerininkų vokiečių okupacijos laikais, aptikti, atpažinti ir bus palaidoti, d) organizuoti S. Dariaus ir S. Girėno laidotuves Petrašiūnų kapinėse.*

Numatytų priemonių netikėtumas, emocingas paveikumas, universalus pri-

²⁶ V. Zenkevičiaus pažyma LKP CK pirmajam sekretoriui Antanui Sniečkui „Apie 25-ąsias S. Dariaus

ir S. Girėno metines“, mašiništas rusų kalba, nedatotas, su originaliu parašu. LKP CK biuro protokolo Nr. 18 medžiaga, in: LYA, f. 1771, ap. 191, b. 544, l. 34–37.

²⁷ LKP CK biuro nutarimas, Vilnius, 1958-06-30, in: *ten pat*, l. 32.

taikomumas, masiškumas buvo tai, ko reikėjo vadinamajam ideologiniam ginklui. Pirmas taikinyus buvo išeivijos organizacijos Lenkijoje bei JAV, „Lituanicos“ 25-mečiui, be kita ko²⁸, rinkusios aukas paminklui Pščelnike (buv. Kuhdamme) restauruoti, planavusios atsiųsti atstovus ir surengti minėjimą šioje, S. Dariaus ir S. Girėno žūties, vietoje. „Pasirengimas minėjimui perimtas partinių organų kontrolei“ suformavus ir išsiuntus delegaciją, kurios dalis (P. Rotomskis, V. Zenkevičius, „Švyturio“ vyriausiasis redaktorius, buvęs LLKJS Kauno miesto komiteto pirmasis sekretorius Alfonsas Bieliauskas) tapo vykdant SSKP CK nutarimą LKP CK sudarytų LSSR draugystės su Lenkija ir su Vokietijos Demokratine Respublika (VDR) draugijų valdybos prezidiumų nariais²⁹. Antisovietinių, tautinių nuotaikų pakilimo kontekste „draugiškų tautų“ Lenkijoje surengtas S. Dariaus ir S. Girėno minėjimas (bendrų priešų – buržuazijos ir fašistų – aukų pagerbimas) buvo laiku atliekamas politinis manevras: šalies viduje bei išorėje plačiai propagauta akcija atitiko direktyvinį diskursą ir SSKP CK gaires dėl sovietinio patriotizmo-internacionalizmo stiprinimo, išeivijos „reakcionierių“ slopinimo bei „pažangiųjų“ konsolidavimo užsienyje. Ir tai buvo tik pradžia.

Kaip reagavo užsipulti išeiviai, galima numanyti iš Čikagos lietuvių laikraščio

²⁸ Niujorko lietuviai Bruklina, „Lituanicos“ aikštėje, 1958 m. spalį atidengė nedidelį paminklą S. Dariui ir S. Girėnui.

²⁹ LKP CK biuro posėdžių protokolai, 1958-12-11, 1958-12-12, in: LYA, f. 1771, ap. 191, b. 596, l. 15, 16, 58–60. T. p. LKP CK sekretoriaus A. Sniečkaus potvarkis „Dėl Tarybų Sąjungos-Lenkijos, Tarybų Sąjungos-Vokietijos Draugystės Draugijų skyrių įsteigimo ir Lietuvos kultūrinių ryšių su užsieniu draugijos reorganizavimo. Ryšium su TSKP CK 1958 m. liepos 31 d. nutarimu“, 1958-12-11, in: LYA, f. 1771, ap. 191, b. 597, l. 252.

„Draugas“ korespondento Paryžiuje, buvusio Lietuvos užsienio reikalų ministerijos Politikos departamento direktoriaus (1933 m. – ELTOS direktoriaus, Tarpžinybinės komisijos a. a. lakūnų S. Dariaus ir S. Girėno palaikams globoti nario) Edvardo Turausko komentaro. Piktindamasis „akiplėšišku“ istorijos „pasisavinimu“, jis vylėsi šio farso pabaigos: „Mūsų tautiečiai komunistai, vietoj rimtai ir garbingai paminėję visą mūsų tautą liečiantį tragišką įvykį, greičiausia Maskvos įsakyti, pabandė pasidaryti sau iš jo propagandinę arkliuką lietuvių tautai primestai komunizmo ideologijai išgarbinti. Mes neabejojame, kad tautos dauguma tą bandymą su pasipiktinimu atmes, kaip nepadorų ir nesąžiningą tikrovės iškrypimą.“³⁰

Kuo dėtas (kaltas?) buvo T. Zauka?

LKP CK biuro 1958 m. birželio 30 d. nutarime į akis krinta teiginys, esą lakūnų palaikai jau „aptikti, atpažinti“. Kas, kada tai padarė? 1959 m. gegužę LKP Kauno miesto komitetas tai traktavo it savaiame suprantamą aplinkybę, siūlydamas palaičius perkelti ne į Petrašiūnų, bet į Aukštųjų Šančių karių kapines, iš anksto pastačius akmenį su tai skelbiančiu įrašu³¹. Iš kur, ką reikėjo perkelti?

Manytina, arba miesto komitetui slap-tavietė iš principo nebuvo paslaptis, arba tapo žinoma iš V. Zenkevičiaus pažymos fragmento: „1943 m. vokiečiai užėmė medicinos fakulteto, kur koplyčioje buvo

³⁰ Turauskas E. Dariaus ir Girėno žygis komunistų apšvietime, 1958-07-31, in: *Letters to the Communist Brothers. March-December 1958*. Stanfordo universiteto Huverio archyvas, *Turauskas' Papers*, 75015-8M.36, b. 9, f. 4, p. 38.

³¹ LKP Kauno miesto komiteto pirmojo sekretoriaus Jono Mikalausko visiškai slapta pažyma LKP CK, 1959-05-16, in: LYA, f. 1771, ap. 196, b. 119, l. 43.

karstai su lakūnų palaikais, patalpas. Baimindamiesi, kad vokiečiai nepaimtų plieninių karstų ir nesudegintų S. Dariaus ir S. Girėno palaikų, buvęs komiteto paminklui S. Dariui ir S. Girėnui statyti³² pirmininkas T. Zauka su grupe kitų asmenų paslėpė juos rūsyje, surentę dirbtinę sieną.“

LKP CK pirmajam sekretoriui teiktoje pažymoje šiek tiek įtartinai atrodo Tomo Zaukos, 1952-aisiais iš Vorkutos į Lietuvą grįžusio politinio kalinio, pavardė. LKP CK dokumentuose daugiau linksniojamas Antanas Zauka, LSSR Valstybinio akademinio operos ir baletų teatro režisierius, apdovanotas medaliu „Už šaunų darbą Didžiojo Tėvynės karo metu“ ir 1958 m. tapęs LSSR nusipelnusiu artistu³³. Priešingai nei brolis, T. Zauka savo veikla „šaunumo“ sovietams neįrodė ir buvo persekiojamas KGB.

1945 m. spalio 17 d. NKVD-NKGB sulaikytas Panevėžio durpių įmonės buhalteris T. Zauka asmens kratos protokolo „negalėjo pasirašyti“, nes „buvo girtas“ (atsisakė, buvo sumuštas?)³⁴. Rytą dieną tardymo protokole yra smarkiai išsiliesę jo parašai ir du pagrindiniai siužetai, apie kuriuos nuo tol su pertraukomis jis

bus tardomas net 12,5 metų: 1) Raudonojo teroro muziejaus ir Studijų biuro struktūra, funkcijos, metodai, personalas; 2) S. Dariaus ir S. Girėno komiteto veikla, aukų rinkimas, dokumentai, bareljefo Puntuke sukūrimas. T. Zauka iš dalies patvirtino, kad buvo muziejaus skyriaus viršininku 1941 m. lapkritį–1942 m. kovą ir rinko statistinius duomenis apie bolševikų režimą, bet neigė buvęs muziejaus darbuotoju, nes šios formalios pareigos tebuvo priedanga tęsti komiteto veiklą, rūpintis lakūnų įamžinimu. T. Zauka iškart pabrėžė, kad lakūnai buvę vokiečių numušti ir kad vokiečių okupantai varžė komiteto veiklą. Vėliau pridūrė, kad 1941 m. liepą gestapininkai likvidavo komitetą ir konfiskavo S. Dariaus ir S. Girėno dokumentų archyvą³⁵ (kitais duomenimis, šie dokumentai buvo prarasti 1944 m. birželį, kai gestapininkai T. Zauką su šeima išgujo iš Kauno į provinciją³⁶). T. Zaukos gynybinė versija saugumą sudomino³⁷, bet nepakankamai įtikino: apkaltintas Tėvynės išdavimu ir kolaboravimu su vokiečiais T. Zauka išsiųstas į SSRS MVD speclagerį Šiaurės Pečioroje, Komijos ASSR. Vilniuje buvo

³² S. Dariaus ir S. Girėno komiteto paminklui statyti, aukoms rinkti idėja pavišinta antrą dieną po lakūnų žūties 1933 m. liepos 19 d. („Dariui ir Girėnui paminklo fondas“, in: *Lietuvos aidas*, Nr. 160 (1832)). Komitetą įkūrė LAK, jam vadovavo LAK pirmininkas prof. Zigmantas Žemaitis (žr. V. Bogušis et al., 2008). 1940 m. rugpjūčio 1 d. Z. Žemaitis atleistas, komiteto vadovu išrinktas LAK turto globėjas T. Zauka. Komiteto iniciatyva suprojektuotas paminklas Kaune visgi nebuvo pastatytas.

³³ Antano Zaukos charakteristika, LSSR kultūros ministerijos teikimas, LKP CK nutarimas, LSSR AT įsakas dėl LSSR nusipelnusio artisto vardo suteikimo gimimo 60-mečio ir kūrybinės veiklos 38 m. sukakties proga, in: LYA, f. 1771, ap. 191, b. 586, l. 152–158.

³⁴ Šioje pastraipoje duomenys – iš Tomo Zaukos (1899–1970) baudžiamosios bylos, 1945-09-18–1990-12-20, in: LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-13997, 119 l.

³⁵ Apie Lietuvos URM medžiagos („Lituanicos“ katastrofos tyrimo dokumentų) perdavimą LAK ir praradimo versijas žr. G. Sviderskytė, 2012, p. 479–483.

³⁶ Remiamasi T. Zaukos žmonos Bronislavos Zaukienės laišku LSSR Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui, 1946-05-20: ji savo vyro kalininą vadina nesusipratimu, nes 1944 m. gestapininkai jį persekioję „kaip bolševiką“, ir prašo peržiūrėti bylą. In: T. Zaukos sekimo byla, 1945-09-22–1947-04-19, in: LYA, f. K-1, ap. 58, P-13997-LI, l. 37.

³⁷ 1947 m. birželio 20 d., rengiantis ketvirtą kartą pratęsti T. Zaukos suėmimo terminą, Kauno MGB prašė padalinio Utenoje pateikti papildomas pažymas apie Puntuko statymą siekiant nustatyti, ar tikrai T. Zauka „formaliai užėmė Raudonojo teroro muziejaus skyriaus viršininko pareigas, o faktiškai nelegaliai pirmininkavo komitetui, kuris siekė pastatyti paminklą žuvusiems lietuvių lakūnams Dareusui ir Gierienui [pavardės iškraiptytos originale – G. S.]“. Ten pat, l. 40.

nustatomi jo ryšiai, apklausti artimieji (žmona, brolis). Kalinamam T. Zaukai pašlijio sveikata, 1947 m. diagnozuota distrofija. Gražinus jį į Kauną, pateikti kaltinimai tarnyba Lietuvos kariuomenėje (1919–1922 m. jis buvo eilinis Kauno komendantūroje) ir dokumentų klastojimu. Atnaujinti intensyvūs, vėlyvi, iki 6 valandų trunkantys tardymai. T. Zauka kaltę neigė ir nepripažino pirmųjų parodymų, kuriuos esą davė apgirtęs ar kešdamas skausmą. Iškalėjęs 25 mėnesius, 1947 m. lapkričio 18 d. SSRS MGB jis buvo nuteistas 7 metams sunkiųjų darbų ir išvežtas į Jercevo lagerį Archangelsko srityje, vėliau – į Vorkutą. 1952 m. liepos 7 d., priskaičiavus darbadienių užskaitas, grįžo į Lietuvą.

Kuo gi jis buvo kaltas?

T. Zauka pats norėjo tai sužinoti ir pamėgino aiškintis. 1957-ųjų lapkritį jis LSSR prokurorui aprašė savo nuopelnus S. Dariaus ir S. Girėno įamžinimui ir pareikalavo nutraukti bylą: esą teko „nekaltai išbūti kalėjime ir lageryje 7 metus. Dėlei šios priežasties buvo sugriautas mano šeimos gyvenimas ir pakirsta mano sveikata; susitrukė senatvės pensijai gauti darbo stažas. Dabar niekur negaliu geresnio darbo gauti, nes pase įrašytas „paso taisyklių 9 str.“³⁸ Skundas perduotas LSSR KGB. Generolo majoro Kazimiero Liaudžio nurodymu vėl buvo apklausti jį pažinoję asmenys. 1958 m. balandžio 17 d. T. Zauka kvostas „antsovietinės veiklos praktiniais klausimais“ 6 valandas, kol pasirašė atgailą: „Mano skundas yra nepagrįstas ir surašytas remiantis klaidingais požiūriais, kuriuos išsiugdžiau bendraudamas su nuteistais baismės atlikimo metu. Skunde mano padarytas klaidas aš suprantu ir pa-

reiškiu, kad aš už padarytus nusikaltimus buvau nuteistas teisingai ir jokių pretenzijų mano teistumo klausimu neturiu.“³⁹

Pažemintas, nors nepalaužtas, T. Zauka toliau gyveno Kuršėnuose, vertėsi atsitiktiniais darbais. Jis negalėjo žinoti, kad gegužė–birželį V. Zenkevičius jį paminėjo slaptoje pažymoje A. Sniečkui. Birželį–liepą paskelbus, kad lakūnų palaikai atrasti ir bus laidojami, T. Zauka galbūt šią žinią susiejo su iškentėtais tardymais. O dar po metų⁴⁰ jis neišvengiamai suprato, kad buvo išnaudotas ir išmestas už borto. Artimieji liudija, kad 1964-aisias jis iš lakūnų laidotuvių Kaune grįžo prislėgtas. Kylant S. Dariaus ir S. Girėno atminimo vajui, jis buvo atstumtas. Jam priskiriama antivokiška „Lituanicos“ katastrofos interpretacija sovietų nedomino⁴¹. Tiesa, 1968-aisiais

³⁹ T. Zaukos tardymo protokolas, 1958-04-17, in: *ten pat*, l. 101–109.

⁴⁰ Žinutė „Kauno tiesoje“ 1959 m. rugpjūčio 11 d.: „Stepono Dariaus duktė Nijolė Dariūtė-Maštarienė per mitingą, skirtą atidengti paminkliniam akmeniui Aukštųjų Šančių kapinėse, kalbėjo: „Kur nuėjo surinktos milžiniškos sumos, visiems aišku, pažiūrėjus ir kritiškai įvertinus mauzoliejų Kauno miesto kapinėse, kuriame užbalzamuoti lakūnų kūnai buvo pradėję pelyti“ (cituota iš: Z. Kondratas, 1969, p. 49). Panašus jos kaltinimas fondo išgrobstymu paskelbtas „Tėvynės balse“ 1958 m. liepą: „Iš tų lėšų buvo suręstas paprasčiausias rūšys. Bet aplinkui Kauną ėmė kilti mūrai, priklausantieji anksčiau minėtų komitetų nariams“ (cituota iš iškarpos, in: VDKM, E. Jasiūno kolekcija, t. 12, p. 37). Iš daugelio šaltinių žinoma, kad T. Zauka 1943 m., vykdant Puntuko darbus, pardavė dalį asmeninių daiktų, todėl tikėtina, kad 1940 m. rugpjūtį, tapdamas S. Dariaus ir S. Girėno komiteto pirmininku, savo žinion didelių lėšų neperėmė. Kita vertus, T. Zauka nuo 1938 m. buvo LAK revizijos komisijos narys, nuo 1940 m. – LAK turto globėjas. Sovietų saugumas rinko duomenis apie jo žmonos vardu registruoto gyvenamojo namo statybą 1939 m. (LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-13997, l. 5 b, 64 a, b, 95).

⁴¹ VDKM fonduose saugomas nedatuotas, nepasirašytas rankraštis, kurio pirmo lapo viršuje kitu braižu užrašyta: „Zaukos raštas“. Jame teigiama, pavyzdžiui, kad lakūnai „vokiečių lėktuvo buvo priversti atsukti iki Soldino, čia iš lėktuvo kulkosvaizdžio ugnim apšaudyti ir sunkiai sužeisti“. Visą tekstą paskelbė J. Voronavičius 1997 m.

³⁸ T. Zaukos skundas LSSR prokurorui, 1957-11-09, in: LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-13997, l. 95.

jis tapo žurnalisto J. Dovydaičio (minėto LKP CK 1958 m. birželio 30 d. plane) apysakos „Juodi debesys“⁴² veikėjo prototipu, buvo palankiai paminėtas „Panevėžio tiesoje“, 1969 m. pagerbtas sueigoje S. Dariaus tėviškėje⁴³. Bet po kelių mėnesių Panevėžyje jį partrenkė automobilis. 1970 m. Šiauliuose apiplėšė, sumušė nežinomi asmenys. Nuo sužalojimų T. Zauka mirė ir buvo užmirštas.

1997-aisiais T. Zaukai priskiriamą rankraštį „Soldino paslaptis“ ir trumpą biografiją paskelbė inžinierius, diplomatas dr. Jonas Voronavičius. Jis atskleidė T. Zaukos vaidmenį 1944 m. išsaugant „Lituanicos“ muziejinius eksponatus⁴⁴ ir organizuojant palaikų užmūrijimą slaptavietėje, svarstė galimą jo netiesioginį indėlį 1963 m. „surandant“ slaptavietę ir pirmas viešai suabejojo, ar S. Dariaus ir S. Girėno palaikai buvo dingę: „Tai pati jautriausia vieta lakūnų atminties saugojimo istorijoje. Žodį „suradimas“ vartoju sąlyginai, nes palaikų niekas nebuvo pametęs.“⁴⁵ Remdamasis archyvinių dokumentų nuotrupomis⁴⁶ ir

⁴² J. Dovydaitis, 1967, p. 125–340.

⁴³ Teigiama, kad 1969 m. gegužės 9 d. kraštotyrininkams supylus S. Dariaus tėviškėje milžinkapi, LSSR Aviacijos sporto federacijos generalinio sekretoriaus Vytauto Pakarsko vardu T. Zaukai įteiktas vardinis suvenyras (J. Voronavičius, 1997, p. 18). Istorikų duomenimis (A. Streikus, 2007), žyeiviai, surengę „akciją S. Dariaus tėviškei išlaikyti“, patyrė „didelių nemalonių“. Anot kitų autorių, „netrukus universiteto kraštotyrininkų klubą reorganizavo, apribojo jo veiklą, o po kurio laiko jį visai likvidavo. Pašalino iš darbo Judrėnų tarybinio ūkio direktorių A. Pocių. Kitus ūkio talkininkus gerokai prigąsdino“ (Jonas Balčiūnas, „Dariui, Girėnui – dėkinga tauta“, in: *Plieno sparnai*, 1993, Nr. 3, p. 39).

⁴⁴ T. Zauka galėjo būti vienas iš inventorizacijos iniciatorių, yra minimas „Karo Muziejaus Dariaus ir Girėno skyriaus“ eksponatų inventorizavimo akte greta muziejaus vadovo sudarytos komisijos ir kviestųjų narių 1944 m. vasario 5 d.

⁴⁵ J. Voronavičius, 1997, p. 16.

⁴⁶ Ten pat, p. 11, 16 rašoma, kad VDKM fonduose neva buvęs raštelis, kuriame „žaliu rašalu parašyta:

T. Zaukos baudžiamosios bei sekimo bylų medžiaga, o ypač įvykių chronologijos logika ir Vytauto Mačiukos (vieno iš dviejų žinomiausių slaptavietės „atradėjų“) liudijimu, J. Voronavičius padarė išvadą, kad T. Zauka per tardymus atskleidė palaikų buvimo vietą; ji buvo žinoma vėliausiai 1947–1948 m.

Dabar šią išvadą patvirtina T. Zaukos paminėjimas 1958 m. pirminiuose LKP CK planuose dėl palaikų perkėlimo iš slaptavietės į kapines ir kai kurie kiti duomenys iš fragmentiškai išlikusių KGB archyvų.

„Pertraukėlė“ nuo 1958–1959 iki 1963–1964 m.

Tikėtina, kad jau pirmais pokario metais S. Dariaus ir S. Girėno palaikų slaptavietė VDU Medicinos fakultete⁴⁷ buvo vieša paslaptis būriui kauniečių – tame pastate dirbusiems, gyvenusiems žmonėms⁴⁸. Iki 1957-ųjų dar buvo gyvi visi svarbiausi liudininkai – asmenys, kurie 1944 m. padėjo išrinkti slaptavietę arba savo rankomis užmūrijo karstus su lakūnų palaikais rūsio sienos nišoje: Farmacijos skyriaus vedėjas prof. Benediktas Šiaulis, Medicinos teis-
mo ekspertizės katedros sanitaras Jonas

Zauka Tomas, s. Justo, 1898 m. g. Vilniaus Lukiškio kalėjime. Žino dėl Dariaus ir Girėno palaikų (karstų)“.

Lukiškėse T. Zauka epizodiškai kalintas 1945–1946 ir 1947–1948 m.

⁴⁷ Nuo 1950 m. – Kauno universiteto Medicinos institutas, nuo 2010 m. – Lietuvos sveikatos mokslų universiteto Medicinos akademijos Medicinos fakultetas.

⁴⁸ S. Dariaus duktė teigia apie slaptavietę sužinojusi studijuodama Medicinos fakultete, o po 1950-ųjų, dirbdama Medicinos institute, išsiaiškinti palaikus paslėpusių pavardes. Žr. N. Dariūtė-Maštarienė, 1990, p. 245. T. p. N. Dariūtė-Maštarienė, „Kaip buvo surasti užbalzamuoti Dariaus ir Girėno palaikai“, in: *Lietuvių balsas*, Nr. 14 (42), Čikaga, 1988 m. liepos 16 d., p. 7.

Štrupkus, šaltkalvis elektrikas Pranas Rauba, sargas, kūrikas Vladas Beržinskas⁴⁹.

Kadangi 1958-aisiais LKP vadovas apie slaptavietę informuotas remiantis ne kurio nors iš jų, bet už Tėvynės išdavimą nuteisto buvusio kalinio liudijimu, darytina prielaida, kad iš T. Zaukos iškvosti duomenys sovietams seniai buvo po ranka, juos tereikėjo patikrinti (veikiausiai 1944 m. kovo 18-osios darbus T. Zauka kartu su Ignu Vyliumi⁵⁰ inicijavo, bet jų patys nevykdė; jie galėjo būti tie „lietuviškai kalbėję civiliai lakūnai“, kurie, pasakojama, atvežė plytų naktį plušėjusiems mūrininkams). Slaptavietė galėjo būti patikslinta apie 1953-iusius (prasidėjus postaliniam laikotarpiui), dalyvaujant

⁴⁹ Rečiau dar minimas sanitaras Stasys Poderis, emigravęs karo pabaigoje (LSSR KGB Kaune įgaliotinio maj. Henriko Vaigausko pažyma, surašyta „pagal J. Štrupkaus žodžius“, 1963-10-15, in: LYA, f. K18, ap. 2, b. 250, l. 11–13). Manytina, kad 1944 m. apie palaikų slaptavietę buvo informuoti fakulteto vadovai: dekanas (vedėjas) prof. Juozas Meškauskas (biografija plačiau: J. Meškauskas, 1987; A. V. Škiudaitė, 2006, p. 157–164), prodekanas (sekretorius) atsargos karininkas chirurgas Vincas Kanauka, Anatomijos katedros vedėjas Romualdas Masalskis. Jų biografijos galėjo netikti sovietų legendai apie „grupę tarybinių piliečių“, kurie išgelbėjo didvyrių palaikus nuo vokiečių kėslų: J. Meškauskas, V. Kanauka tęsė veiklą pasitraukę į Vokietiją ir JAV, R. Masalskis irgi traukėsi į Vakarų, žuvo per bombardavimą. Vietoj jų kartais minimas iki 1940 m. ir nuo 1944 m. rudens fakultetui vadovavęs prof. Vladas Lašas; 1937 m. jis dalyvavo Tarpžinybinei komisijai perduodant S. Dariaus ir S. Girėno palaikus globoti LAK.

⁵⁰ Ignas Vylis (1904–1946) – Lietuvos karo aviacijos kapitonas, 1934 m. už politinę veiklą paleistas į atsargą. Kaip ir T. Zauka, LAK narys, sklandytojas. Lietuvos nacionalistų partijos steigėjas (neformalus valdybos pirmininkas 1937–1940 m. buvo Antanas Mačiuika; nariai – Klemensas Brunius, Jonas Vokietaitis, LAK sekretorius Jonas Pyragius ir kt.; buveinė buvo pastate, kuriame veikė S. Dariaus ir S. Girėno komitetas ir vėliau dirbo Raudonojo teroro muziejaus darbuotojai). Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos štabo narys, organizavo ginkluotą pasipriešinimą. Suimtas NKVD kontržvalgybos SMERŠ 1945 m. 1946 m. sušaudytas.

P. Raubai ir jo žmonai⁵¹. Subrendus politinėms prielaidoms, 1958-aisiais šis sprendimas – žinomas Kaune, aktualus išėvijoje, ideologiškai jautrus – klausimas „perimtas partinių organų kontrolei“.

Bet jei slaptavietė buvo aiški ir palaikai nebuvo dingę, tai kodėl iškart 1958-aisiais ar bent 1959-aisiais neįvyko žadėtas palaikų iškėlimas ir laidotuvės? Kam paleidus „antį“ laukta šešerius metus?

Visų pirma, reikia įvertinti politinio fono, kuriame brendo sprendimas, sudėtingumą. Chruščiovečiui būdingos prieštaros: viena vertus, rusinimas ir nutautinimas slopsta, kita vertus, 1958–1960 m. Maskva siūlo, o Lietuvoje net Mokslų akademija svarsto vietoj lietuviškų rašmenų naudoti rusišką abėcėlę. Partija darbo žmonėms „dovanoja“, pavyzdžiui, J. Biliūno, V. Kudirkos sukakčių minėjimus, dainų šventę su visa estrada Vingio parke, iš griuvusių keliamą Trakų pilį ir netgi iškilmes Žalgirio mūšio 550-mečio proga. Bet sykiu LKP vadovas Maskvos išbaramas už „besaikį“ lietuvių skaičių valdžioje, imamas pravardžiuoti nacionalistu, ir štai 1959 m. liepos 14–17 d. (kaip tik per „Lituanicos“ metines, kai vėl laukta žinių apie S. Darių ir S. Girėną!) LKP CK VI plenumo jis atgailauja dėl ankstesnio politinio kurso klaidingumo ir pliekia partiečius, kurie „prisidėjo prie antirusiškų nuotaikų kurstymo“⁵².

Ideologinė delsimo priežastis galėjo būti tokia: S. Darius ir S. Girėnas – ne Vytautas su Jogaila, prie jų žygdarbio „vy-

⁵¹ „Jeigu neklystu, sukakus 20-osioms S. Dariaus ir S. Girėno mirties metinėms <...> jų paslėpimo vieta buvo išaiškinta, dalyvaujant mano tėvui ir mamai. <...> Tėvas buvo pakviestas apklausinėjimui.“ Kauno medicinos instituto docento Juozo Raubos Paaiškinimas Kauno KGB, 1963-10-15, in: LYA, f. K18, ap. 2, b. 250, l. 2.

⁵² V. Tininis, 1995, p. 70–71.

resnieji broliai“ rusai ir jokie slavai net sapne neprisidėjo. Daugiatautis Žalgirio mūšis Maskvai rūpėjo, o amerikiečiai-lie-tuviai lakūnai buvo egzotika, ne daugiau. Sovietų valdžiai Lietuvoje buvo būdingas „svyravimas tarp noro panaudoti kai kuriuos lietuviškojo nacionalizmo simbolius sovietų režimo legitimacijai sustiprinti ir baimės, kad tai išprovokuos opozicinių nuotaikų stiprėjimą“⁵³. Tad 1959-ieji naujiems eksperimentams netiko, juolab kad jau brendo A. Sniečkaus konfliktas su Nikita Chruščiovu dėl lėšų švaistymo „fedodalų rūmų atstatymui“. Balansuodamas Maskvos drebinamame poste, A. Sniečkus turėjo būti suinteresuotas S. Dariaus ir S. Girėno klausimo neeskaluoti, bent neforsuoti. Jį išaldyti buvo apdairu ir dėl to, kad 1958 m. birželį vienas pirmųjų nutarimų projektus dėl lakūnų atminimo ruošti įpareigotas „minkštakūniu“ A. Sniečkaus artimoje aplinkoje vadintas Justas Paleckis, anksčiau trikdavęs LKP darną savo „smulkiaburžuazinėmis“ kultūros politikos nuostatomis.

Pagaliau, „pertraukėlė“ užsitęsę saugumo sumetimais. Tautinių nuotaikų stiprėjimas sutapo su represuotų asmenų grįžimu iš tremties bei įkalinimo vietų: vien 1953–1958 m. į Lietuvą grįžo per 40 000 tremtinių bei kalinių⁵⁴. 1956 m. gruodžio 6 d. A. Sniečkus pažymoje SSKP CK rašė, kad „kontrevoliucinius veiksmus vykdę“ amnestuoti, bausmes atlikę asmenys, grįžę į Lietuvą, „neigiamai įtakoja politinę padėtį“⁵⁵. Mėginta varžyti grįžtančiųjų srautus, „neteisėtai“ parvykusius išguiti atgal. Grįžusiems apsunktintos gyvenimo sąlygos, trukdyta ar drausta registruotis,

įsidarbinti, atgauti konfiskuotą turtą. LSSR prokuratūra ir KGB raginti stiprinti vadinamąją profilaktiką – „politiškai ir moraliai netvirtiems“, linkusiems į „politiškai žalingus išsišokimus“ asmenims (ypač inteligentijai, jaunimui, darbininkams) daryti tiesioginį spaudimą (išsiaiškinus kėslus, priversti atgailauti, – taip, beje, atsitiko T. Zaukai) arba slapta juos stebėti, sekti, veikti per įtakos agentus ir patikėtinius.

Nors keli asmenys – tik lašas beveik pusės šimto tūkstančių sugrįžusiųjų jūroje, vis dėlto pažymėtina, kad 1955 m. po amnestijos grįžo Vytautas Mačiuka, 1956 m. – Klemensas Brunius⁵⁶. Kaip tik 1959 m. jie, V. Mačiukos teigimu, pradėjo susitikinėti su T. Zauka⁵⁷ ir... kurti lakūnų palaikų slaptavietės atskleidimo planus. Jei tokie susitikimai vyko, ar jie galėjo lik-

⁵⁶ K. Brunius, I. Vylių, V. Mačiukos tėvą A. Mačiuką siejo lietuvių nacionalistų partija. K. Brunius – Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos, kuriai priklausė V. Mačiuka, vienas pirmųjų kūrėjų. SMERŠ suimtas V. Mačiuka kaltintas 1944 m. palaikęs ryšius su I. Vyliumi, o šis tuo pat metu buvo susijęs su T. Zauka, in: LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46955/3, l. 2.

⁵⁷ „Su T. Zauka susipažinau 1959 m. pas Brunių <...>. Susitinkdavome pas Brunių. T. Zauka atvažiuodavo į Vilnių iš Kuršėnų. Per keletą metų subrendo S. Dariaus ir S. Girėno palaikų suradimo scenarijus <...>. Paslaptį nutarėme atskleisti minint jų žūtis 30-metį <...>. Nutarėme, kad oficialiai paieškos iniciatorė turėtų būti S. Dariaus duktė N. Dariūtė-Maštarienė <...>. Subrandinus tokią strategiją, T. Zauka nebesikišo, liko šešėlyje“ (ištrauka iš V. Mačiukos liudijimo, in: J. Voronavičius, 1997, p. 16–17). Panašiai slaptavietės paieškų ištakas V. Mačiuka aprašo pusiau autobiografiniame, pusiau fantastiniame romane „Savi ir svetimi“, kuriame jis pats yra pagrindinio herojaus Vytenio, pavadinto tikro savo brolio antruoju vardu, prototipas; kitų veikėjų vardai ir pavardės nepakeisti (V. Mačiuka, 1994, p. 227–387). Dar prieš pasirodant šiam dviejų dalių romanui, N. Dariūtės-Maštarienės artimieji kaltino V. Mačiuką po jos mirties 1990 m. ėmus skelbti neetiškus prasimanymus, klaidinančius duomenis ir painioti istoriją, kuri yra „visiškai nepaini“ (Skirmuntas Maštaraš, Irena Jacevičienė, „Laikas padėti galutinį tašką S. Dariaus ir S. Girėno palaikų suradimo istorijoje“, in: *Lietuvos aidas*, 1994-02-24, Nr. 37, p. 12).

⁵³ A. Streikus, 2007, p. 15.

⁵⁴ B. Puzinavičius, 2001, p. 70.

⁵⁵ V. Tininis, 1995, p. 59.

ti nepastebėti? Abejotina. Visų pirma, bent K. Bruniumi ypač domėtasi, ieškota būdų įsigauti į jo artimiausią aplinką⁵⁸. Be to, per V. Mačiuką konspiracinis „atradimo“ scenarijus pasiekė LSSR KGB, LKP Kauno miesto komitetą ir galiausiai LKP CK.

Sprendimas: KGB rūpestis studentu

K. Brunių, kaip ir T. Zauką, saugumas persekiojo, neleido dirbti⁵⁹. Neabejotina, V. Mačiuka irgi turėjo būti stebimas. Bet tuo metu, kai savo kaltės nepripažinęs, taip ir nesupratęs, pažemintas T. Zauka provincijoje valkiojo cemento kibirus statybose ar derino pianinus, triskart teistas (dukart pabėgęs, kaltintas ginkluoto pasipriešinimo organizavimu) V. Mačiuka įstojo į LSSR Valstybinį dailės institutą Vilniuje, mokėsi skulptūros, pradėjo rengti parodas. Juo čia neišvengiamai rūpinosi: kad laikytųsi „teisingų, realistinių pozicijų“, šalintųsi „nesveikų, kenksmingų reiškinių“⁶⁰.

⁵⁸ „Operatyvinio dėmesio nusipelnė lietuvių nacionalistų partijos buvusio steigėjo ir nario BRUNIAUS <...> ir kitų ištyrimas [rus. *razrabotka* – G. S.], kurių atžvilgiu duomenų apie antisovietinę veiklą ataskaitos laikotarpiu negauta stingant agentūros, kuri galėtų ją giliau išaiškinti.“ Iš LSSR KGB įgaliotinio Kauno m. įstaigos ataskaitos LSSR KGB apie 2, 4, 5 poskyrių agentūrinį-operatyvinį darbą 1958-03-18–1958-12-23, in: LYA, f. K-18, ap. 1, b. 121, l. 154.

⁵⁹ Vėliau K. Brunius, kaip ir T. Zauka, žuvo panašiomis aplinkybėmis – jį partrenkė automobilis 1975 m. gruodžio 1 d.

⁶⁰ „Tarp dailės instituto studentų nustatyti 7 žmonės, grįžę iš specialaus apgyvendinimo vietų. Duomenų apie jų priešiškus veiksmus mes neturime. Tarp dailės instituto dailininkų, studentų ir dėstytojų yra 7 agentai, iš jų 4 – tarp dailės instituto studentų ir 3 – tarp dailininkų sąjungos narių, du iš jų dėsto dailės institute. Tarp dailininkų ir studentų yra 8 patikimi asmenys.“ LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko papulkininkio A. Naro slapta pažyma apie operatyvinę padėtį mokslo ir mokymo įstaigose, 1963-04-(?); in: J. R. Bagušauskas, A. Streikus, 2005, p. 333. Plg.: „Tarp tarybinės kūrybinės inteligentijos“ 1964–1966 m. buvo 41 agentas, iš jų 3 – Dailės institute. A. Naro slapta pa-

Baigiant penktą kursą, instituto meninė taryba pritarė jo diplominio darbo temai: paminklas S. Dariui ir S. Girėnui (paminklas ant nesamo kapo?). Diplomanto idėją rėmė, jo siekį asmeniškai palaikė Skulptūros katedros vedėjas, profesorius, LSSR liaudies dailininkas Juozas Mikėnas⁶¹, partinės organizacijos sekretorius Petrulevičius (skulptorius, profesorius Napoleonas Petrulevičius?) ir Dailės instituto prorektorius profesorius Konstantinas Bogdanas.

J. Mikėnas, K. Bogdanas buvo didžiuoliai autoritetai ne tik studentams, bet ir LKP šulams. J. Mikėno brolis Jonas Mikėnas – Lietuvos karo aviacijos majoras, garsus keramikas – prieškarui gerai pažinonojo A. Mačiuką ir buvo pažįstamas su T. Zauka, kartu su juo 1944 m. dalyvavo inventoriant „Lituanicos“ eksponatus. Atsižvelgiant į šią ir kitas prieškarinio pažiūrinį, išskirtinai laimingą V. Mačiukos vargų pabaigą gal būtų galima laikyti realia... Jei ne istorikų archyvuose plačiai žinoma 1961 m. užverbuoto KGB agento V. M. kortelė su nuorodomis į daugiatomę veiklos bylą, siekiančią 1973-iusius.

Nors agentūrinė byla išvežta į Rusiją ir duomenų patikrinti neįmanoma, V. M. kortelė iš esmės paaiškintų LSSR KGB pirmininko slaptą pažymą A. Sniečkui, pateiktą pasibaigus „pertraukėlei“, 1963 m. spalį. Pažymoje saugumo šefas LKP vadovą informuoja apie tūlo Dailės instituto studento V. Mačiukos (nei teisto, nei ką) diplominį darbą ir įspūdingus žygius (su

žyma apie LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus darbą verbuojant, auklėjant, parengiant ir panaudojant agentūrą, 1966-08-19; in: K. Burinskaitė, L. Okuličiūtė, 2011, p. 133.

⁶¹ LKP CK Biuro nutarimas ir LSSR Aukščiausios tarybos įsakas dėl liaudies dailininko garbės vardo suteikimo Juozui Mikėnui, 1960-07-11, in: LYA, f. 1771, ap. 206, b. 146, l. 37, 38.

J. Mikėnu, K. Bogdanu pas LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininką J. Palekį, LKP Kauno miesto komiteto pirmininko pavaduotoją Janiną Narkevičiūtę), kurie, įnikus rinkti medžiagą apie lakūnus ir įtraukus SSKP narę, medicinos mokslų kandidatę N. Dariūtę-Maštarienę (mat gydytojos ir studento mamos prieškariniu draugavo), baigėsi lakūnų palaikų slaptavietės atskleidimu⁶². Pabrėžiama, kad KGB padėtį kontroliuoja: Kauno partijos komitetas ir saugumo įgaliotinis ruošia palaikų iškelimo projektą, LSSR KGB imasi priemonių užkirsti „priešiškų elementų“ galimą įsikisimą. Toks tad pamatas V. Mačiukos fenomenui.

KGB konteksto nėra literatūroje – memuaruose, publicistikoje – kartojamoje įvykių versijoje. Šios santrauka maždaug tokia: geras studentas norėjo sukurti gerą darbą, todėl pradėjo ieškoti geros medžiagos – lakūnų nuotraukų. (Jų galėjo gauti Kauno istorijos muziejuje, bet...) 1962 m. spalį nuvyko pas N. Dariūtę-Maštarienę⁶³. 1963 m. kovą, birželį vėl pas ją svečiavosi, o liepą laiške pranešė susipažinęs su J. Štrupkumi, kuris žinojo slaptavietę. N. Dariūtė-Maštarienė irgi sukrito, raštu ir tiesiogiai ragino LKP Kauno miesto komiteto pirmininką Joną Mikalauską (artimą šeimos draugą, gimnazijos laikų

draugės vyrą) surasti paslėptus lakūnų palaikus ir deramai palaidoti. J. Mikalauskas delsė atsakyti arba atsakė nekonkrečiai. Tada ji kreipėsi į bendradarbį iš Medicinos instituto Juozą Raubą, kuris su mama Virginija Raubiene jai parodė slaptavietę 1963 m. spalio 6 d. Kitą dieną ji pasikvietė V. Mačiuką su J. Štrupkumi. Rūsio palubėje išėmę vėdinimo groteles visi įsitikino, kad sienos nišoje vienas ant kito guli du karstai. Padarė nuotraukų, surašė protokolą. Apie radinį Dariūtė-Maštarienė pranešė J. Mikalauskui⁶⁴.

Pažymėtina, kad šiai populiariai versijai neprieštarauja „atradėjų“ rašyti paaiškinimai saugumui⁶⁵. Tačiau tarp jų trūksta būtent LSSR KGB pirmininko pažymoje minimo V. Mačiukos paaiškinimo.

Iš N. Dariūtės-Maštarienės konfidencialių, oficialių ir viešų liudijimų⁶⁶ jos vaidmuo „atrandant“ palaikus atrodo palyginti skaidrus. Iki slaptavietės atskleidimo jos pozicija nuosaiki, pagrįsta viltimi, kad valdžia palaikais deramai pasirūpins ir, „surbrendus visoms aplinkybėms“, atitaisys istorinę klaidą: „Gyvų liudininkų žodžiais – mano motinos ir Štrupkaus – lakūnai buvo

⁶² LSSR KGB pirmininko plk. Alfonso Randa-kevičiaus slapta pažyma LKP CK sekretoriui A. Sniečkui, 1963-10(?), in: LYA, f. 1771, ap. 228, b. 758, l. 330–331.

⁶³ Pats skulptorius dažniausiai rašo į lakūno dukterį kreipėsis „vertingų nuotraukų“, bet kartais teigia siekęs giminių pritarimo paminklui statyti, nes fotografijų dar anksčiau iš Čikagos jam buvo atsiuntusi mama, Antanė Vaitelytė-Mačiukienė. Jis pabrėžia, kad į paieškas N. Dariūtė-Maštarienė „ryžtingai įsitraukė“ tik jo „prikalbinta“ (Vytautas Mačiuka, „Dariaus ir Girėno memorialinis paminklas Kaune“, in: *Plieno sparnai*, 1995, Nr. 3, p. 35).

⁶⁴ Painesnė versija pateikta V. Mačiukos romane, kur J. Mikalauskui su N. Dariūtė-Maštariene bičiuliautis nurodo pats A. Sniečkus, Maštariai lūkuriuoja it bevaliai „geri komunistai“, T. Zauka žūva avarijoje vos pradėjus ieškoti lakūnų palaikų, K. Brunius mirtinai sužalojamas nespėjus jų atrasti ir tik šios misijos idėjinis vadas Vytenis, kuris yra paties V. Mačiukos personažas, tampa patetišku herojumi, chruščiovmečio politiniu „aiškiaregiu“ (V. Mačiuka, 1994, p. 239, 336, 347, 371).

⁶⁵ J. Raubos, N. Dariūtės-Maštarienės, J. Štrupkaus (pagal šio žodžius užrašyta R. Vaigausko) paaiškinimai, 1963-10-15, 1963-10-16, in: LYA, f. K18, ap. 2, b. 250, l. 2–3, 4–10, 11–13.

⁶⁶ Plg. 26, 41 išnašas. T. p. „N. Dariūtės-Maštarienės prisiminimai“, in: N. Dariūtė-Maštarienė et al., 1991, p. 154–155. Daugiau palaikų ieškojimo aplinkybių – N. Dariūtės-Maštarienės 1985–1988 m. laiškuose aviacijos istorikui, kolekcininkui Čikagoje Edmundui Jasiūnui, in: VDKM, E. Jasiūno kolekcija, t. 17.

vokiečių-nacistų pašauti. Lietuviškų buržuazinių nacionalistų dėka Dariaus ir Girėno mirties priežastis buvo nuslėpta.⁶⁷ Po slaptavietės atskleidimo jos nuostata – ryžtingesnė ir itin darni su LKP CK.

Paaiškinime KGB padaliniui Kaune N. Dariūtė-Maštarienė pareiškė valią, kad jos tėvo ir S. Girėno palaikai būtų pakartotinai ištirti ir palaidoti Aukštųjų Šančių kapinėse arba jiems būtų pastatytas paminklas, į kurį būtų įmūrytos urnos su jų pelenais. Jos siūlymas sutapo (buvo suderintas?) su LSSR KGB ir Kauno partinės vadovybės LKP CK svarstyti pateiktu slaptu palaikų iškėlimo ir laidojimo projektu: vengiant neigiamų interpretavimų Kaune ir Vilniuje, siūlyta palaikus kremuoti ir urnas saugoti Kauno istorijos muziejuje tol, kol bus pastatytas paminklas Aukštųjų Šančių kapinėse; dėl kremavimo sudaryti medicinos ir „partinių darbuotojų“ komisiją, įtraukti į ją N. Dariūtę-Maštarienę, kad būtų patvirtinta kremavimo būtinybė; jei komisija nustatytų lakūnų mirties priežastį, duomenis panaudoti buržuaziniams nacionalistams ir fašistams kompromituoti⁶⁸.

Toliau N. Dariūtė-Maštarienė dėl palaikų laidojimo kreipėsi į J. Mikalauką, vyko pas LKP CK narį, Istorijos instituto direktorių Juozą Žiugždą, šio patarta laukė 1964 m. balandžio „ryšium su LKP XIV suvažiavimo rūpesčiais“ ir galop parašė laišką A. Sniečkui. Laiške ji „kaip duktė, komunistė ir pilietė“ bemaž tiksliai punktais išvardijo direktyvas, LKP CK doku-

mentuose nurašytas nuo 1958 m. V. Zenkevičiaus pažymos. Tik laiško pabaigoje ji asmeniškai prašė leisti „iki galutinio palaikų klausimo išsprendimo“ iškuopti per 1946-ųjų potvynį priterštą slaptavietę. O daugiausia dėstė ideologines-politines laidotuvių prielaidas, nes, be kita ko: 1) lakūnų įamžinimo laukia jų žygio paveldėtojai – ne tik Lietuvos, bet ir, pavyzdžiui, Čekoslovakijos darbo žmonės, solidariai paminėję jų žūties 30-metį; 2) išaiškinus „politinį lakūnų žuvimo momentą“, kuris „aktualus neofašizmui keliant galvą ne tik Europoje, bet ir JAV“, „marksistiniu istorijos nušvietimu“ bus duotas atkirtis bet kokiems išpuoliams; 3) „palaikų sutvarkymas – tai ideologinis ginklas prieš buržuazinių nacionalistų užmačias“⁶⁹. Klaustina: ar N. Dariūtė-Maštarienė darė įtaką LKP CK veiksmams, ar atvirkščiai? Kad ir kaip būtų, vėliau A. Sniečkus jai asmeniškai padėkojo⁷⁰.

„Galutiniam palaikų klausimo išsprendimui“ buvo pasirengta: propaganda įtvirtinta šalies viduje ir išorėje⁷¹. Apdairiai –

⁶⁹ N. Dariūtės-Maštarienės laiškas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui, 1964 m. balandžio 2 d. *Ten pat*, l. 321–325. Plg.: iš „gyd. N. Dariūtės-Maštarienės, Kauno Medicinos instituto hospitalinės katedros asistentės“ str. „Tėvynės balse“ 1958 m. liepą: „Aš pati esu Komunistų partijos eilėse. Esu gydytoja. Esu laiminga, kad galiu būti naudinga darbo žmonėms“ (cituota iš iškarpos, in: VDKM, E. Jasiūno kolekcija, t. 12, p. 37).

⁷⁰ LKP CK sekretoriaus A. Sniečkaus padėka „draugei N. Dariūtei-Maštarienei“ už „didelį indelį į protingą ir pagarbų“ palaikų perkėlimą, kuris buvo „teisingai įvertintas visuomenės“, 1964-09-01, in: LYA, f. 16895, ap. 2, b. 180, l. 15.

⁷¹ LKP CK Ideologijos skyriaus viršininko pavaduotojo F. Strumilo pažymoje „Dėl Dariaus ir Girėno žuvimo 30-ųjų metinių“ teigta, kad „istorija visiškai atskleidė vieną tragedijos kaltininkų – Lietuvos buržuaziją“. LKP CK sekretoriato posėdžio Nr. 30 protokolo medžiaga, 1963-07-30, in: LYA, f. 1771, ap. 228, b. 496, l. 388.

⁶⁷ N. Dariūtės-Maštarienės paaiškinimas, 1963-10-16, in: LYA, f. K18, ap. 2, b. 250, l. 10.

⁶⁸ LSSR KGB pirmininko plk. Alfonso Randakevičiaus ir LKP Kauno miesto komiteto pirmojo sekretoriaus Jono Mikalausko slapta pažyma LKP CK sekretoriui A. Sniečkui. Projekto juodraštis, 1963-10-(?), in: LYA, f. K18, ap. 2, b. 250, l. 15–18. Originalas, 1963 m. spalio 23 d, in: LYA, f. 1771, ap. 228, b. 758, l. 326–329.

nekurstant įtampos, įprastai – paminėjus S. Dariaus ir S. Girėno žūties 31 metų sukaktį 1964 m. liepos 17 d., pagaliau imtasi šešerius metus brandintų veiksmų.

Planas turbūt buvo iš anksto apgalvotas, nes patvirtintas labai greitai – maždaug per savaitę, nuo liepos 24 iki 30 dienos. Seka buvo tokia: remdamasis specialiai sudarytos komisijos siūlymais⁷² LKP CK priėmė nutarimą dėl palaikų perkėlimo⁷³; A. Sniečkus informavo SSKP CK, kad „slaptavietė tapo žinoma pakankamai plačiam asmenų ratui; ilgiau joje laikyti palaikų jokiū būdu negalima“⁷⁴; Kauno partinė valdžia patvirtino detalų „Dariaus ir Girėno palaikų perkėlimo planą“⁷⁵. Tiksliai numatytomis sąlygomis, rugpjūčio 10 d. ankstų rytą, dalyvaujant Kauno miesto vykdomojo komiteto komisijai, palaikai iš slaptavietės perkelti į Kauno medicinos instituto tyrimo patalpas, pradėti tirti medicinos ekspertų komisijos⁷⁶. Rugpjūčio 12 d. vidudienį palaikai perkelti į naujus karstus ir popiet palaidoti, dalyvaujant tūkstančiui visuomeninių organizacijų bei

įstaigų kviestinių atstovų: 300 dalyvių numatyta išnešant karstus iš Medicinos instituto, 700 – mitinge ir laidotuvėse Aukštųjų Šančių kapinėse.

Išėivija 1963–1964 m. įvykius stebėjo nepatikliai: svarstė, kad palaikus „surasti“ delsta, nes „nebūta ir uolaus ieškojimo; uoliai ieškant, vieno pastato rūsio sienų tyrimas nebūtų trukęs šešerius metus“⁷⁷. Visgi žinia prasismelkė į tarptautinę spaudą: pavyzdžiui, apie JAV lietuvių lakūnams sovietų Lietuvoje planuojamą statyti paminklą 1964 m. rugpjūčio 16 d. pranešė „The New York Times“⁷⁸.

V. Mačiuka bent iki 1967–1968 m. projektavo antkapinį paminklą ir toliau neva jo reikmėms rinko medžiagą – galbūt net per išėivijos organizacijas ir nepriklausomos Lietuvos diplomatų ryšius JAV bei Vakarų Europoje⁷⁹.

Palaidoti lakūnų palaikai ilsėjosi ketverius metus. 1968-aisiais įvyko trečios laidotuvės, nes V. Mačiukos sukurtas

⁷² J. Mikalauskas, F. Strumilo, A. Barkausko, A. Kairelio, J. Petkevičiaus visiškai slapta pažyma LKP CK Prezidiumui, 1964-07-02, in: LYA, f. 1771, ap. 228, b. 758, l. 308–314.

⁷³ LKP CK Prezidiumo nutarimas dėl palaikų perkėlimo, 1964-07-24, in: *ten pat*, l. 299.

⁷⁴ LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus pažyma SSKP CK, 1964-07-25, in: LYA, f. 1771, ap. 2, b. 342, l. 138–139.

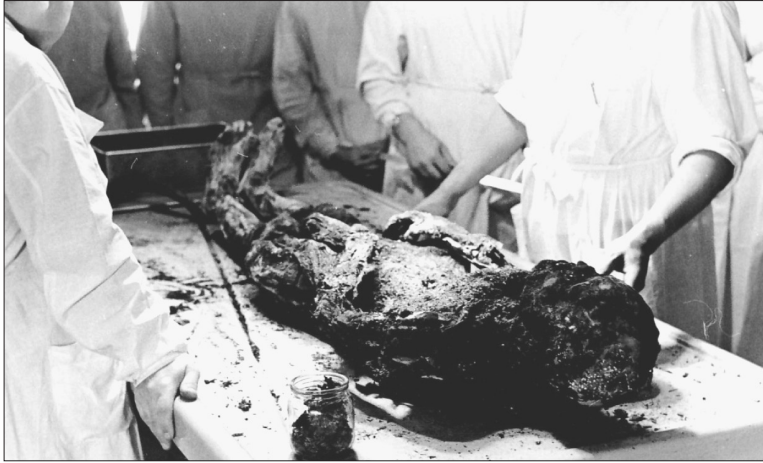
⁷⁵ LKP Kauno miesto komiteto sekretoriaus V. Gusarovo, Kauno miesto vykdomojo komiteto pirmininko J. Šerio pasirašytas Dariaus ir Girėno palaikų perkėlimo planas, 1964-07-30, in: *ten pat*, l. 140–142.

⁷⁶ „Lakūnų Stepono Dariaus ir Štaiso Girėno palaikų medicininio tyrimo akte“ teigiama, kad komisija dirbo nuo rugpjūčio 10 d. iki spalio 4 d. Komisijos pirmininko, Kauno medicinos instituto Anatomijos ir teismo medicinos katedros vedėjo prof. Jono Vytauto Nainio teigimu, teismo ekspertai dirbo „dvi paras beveik be poilsio“, neaptiko „jokių šautinių pažeidimų“. N. Dariūtė-Maštarienė et al., 1991, p. 121–130.

⁷⁷ „Antrą kartą randa S. Dariaus ir S. Girėno palaikus“ (autorius nenurodytas), in: *Dirva*, Klyvlendas, 1964 m. rugpjūčio 21 d. Iškarpa – in: VDKM, E. Jasiūno kolekcija, t. 12, l. 69.

⁷⁸ Turimomis žiniomis, įtakingasis JAV dienraštis apie lakūnų atminimą sovietų Lietuvoje pozityviai rašė pirmą ir paskutinį kartą.

⁷⁹ 1967 m. kovo 30 d. į Lietuvos pasiuntinybę užėjo V. Mačiukos brolis, vienas „Santaros-šviesos“ kūrėjų, profesorius Benediktas Vytenis Mačiuka (tuo metu dėstytojas Hartforde, Konektikoto valstijoje), papasakojo apie S. Dariaus ir S. Girėno palaikų suradimą, ištyrimą, brolio kuriamą antkapinį paminklą ir teiravosi pasiuntinio Juozo Kajecko žinių apie žūties priežastis. Atsakydamas į šia proga 1967 m. kovo 31 d. J. Kajecko parašytą konfidencialų paklausimą, 1933 m. buvęs Užsienio reikalų ministerijos Politikos departamento direktorius Stasys Lozoraitis 1963 m. balandžio 4 d. konfidencialiai prašė B. V. Mačiuką informuoti, kad Lietuvos URM pašovimo gandų nesvarstė, juos paneigė 1933 m. teismo medicinos ekspertizės ir oficialaus katastrofos priežasčių tyrimo išvados. In: Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 648, ap. 2, b. 47, l. 37, 42.

1 pav. Pagal išankstinį planą 1964 m. rugpjūčio 10 d., nuo 6 val. ryto sarkofagai su lakūnų mumijomis iš slaptavietės iškelti ir į Medicinos instituto Teismo medicinos katedros tyrimo patalpas perkelti dalyvaujant Kauno miesto vykdomojo komiteto sudarytai penkių asmenų komisijai, medicinos ekspertų komisijos atstovams ir šešioms kviestiniams talkininkams. Šių fotografijų autorius, tuometis Teismo ekspertizės instituto techninio dokumentų tyrimo vyr. ekspertas Rimantas Sabataitis, teigė, kad ankstų rytą iš namų Vilniuje buvo skubiai iškviestas į „įvykio vietą“ ir tik pakeliui sužinojo, kad fotografuos tiriamus lakūnų palaikus; tyrimo metu „patalpos buvo saugomos milicijos ir saugumiečių“. Nuotraukoje: tiriama prasčiau išsilaikiusi S. Dariaus mumija. (Citata – iš R. Sabataičio laiško, 1990 m. lapkričio 31 d., Čikaga; laiškas ir nuotraukos – iš asmeninio autorės archyvo)

2 pav. S. Dariaus (apačioje) ir S. Girėno balzamuoti palaikai atidarius sarkofagus, prieš pradėdant tyrimą (nuotrauka – iš asmeninio autorės archyvo)

antkapinis paminklas buvo suprojektuotas toliau. Teko palaikus iškasti, suirusiuose karstuose nufotografuoti, perkelti ir vėl užkasti. Ketvirtų laidotuvių (kol kas?⁸⁰) neprisiekė. Po monumentalios V. Mačiuiokos sukurta, kartu su broliais architektais Algimantu ir Vytautu Nasvyčiais projektuota granito skulptūrinė kompozicija S. Dariaus ir S. Girėno palaikai dūla iki šiol.

Verta pridurti, kad 1958–1964 m. S. Dariaus ir S. Girėno palaikų perkėlimo istorijos direktyvinį politinį ir ideologinį pobūdį, propagandinę misiją liudija faktas, jog vėliau per 20 brežnevinio sąstingio metų, iki 1985-ųjų atšilimo sovietų Lietuvoje nebuvo viešai minimas antrojo Amerikos lietuvių transatlantinio skrydžio herojus Feliksas Vaitkus (1907–1956). „Lituanicos II“ pilotas po audringų sūtiktuvių Lietuvoje 1935 m. buvo labai išgarsėjęs, žinomumu prilygo S. Dariui, net pranoko šio charizmos nustelbtą S. Girėną. Tačiau F. Vaitkus buvo JAV pilietis (ten gimęs, gyvenęs; visur dokumentuose – Felix Waitkus), JAV karinių oro pajėgų pulkininkas leitenantas, Korėjos karo metu paskirtas ir iki staigios mirties ėjęs aukštas pareigas JAV karinių oro pajėgų Europoje bazėje Visbadene, Vokietijos Federacinėje Respublikoje (VFR) (ten pat veikė šių pajėgų vadovietė). Toks herojus netiko „broliškoms respublikoms“ ir „draugiškoms tautoms“ konsoliduoti, „išsigimstančiam vokiečių fašizmui-militarizmui“ ir „amerikiečių imperializmui“ kompromituoti⁸¹. Jo

⁸⁰ Pasitaiko siūlymų vėl perkelti palaikus – tarkime, į Kristaus prisikėlimo bažnyčią Kaune. Pavyzdžiui: Gediminas Stanišauskas, „Tautos didvyriai neranda amžinojo poilsio vietos“, in: *Delfi.lt* (perspausdinta iš „Kau-no dienos“), 2005 m. sausio 15 d., [prieiga inernetu], in: <http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/tautos-didvyriai-neranda-amzinojo-poilsio-vietos.d?id=5838018>.

⁸¹ Plačiau apie kovą už „neišardomą tautų drau-

atminimas ilgai nebuvo skatinamas ar bent toleruojamas⁸².

Išvados

Transatlantinių lakūnų S. Dariaus ir S. Girėno palaikai nebuvo dingę, jų slaptavietė galėjo būti nežinoma tik sąlyginai, trumpą laiką, nes: 1) iškart po 1944 m. apie ją žinojo liudininkai – ne tik Kaune likę VDU Medicinos fakulteto darbuotojai, bet galbūt ir į Vakarų pasitraukę vadovai, jų šeimų nariai; 2) 1953 m. saugumas tikriausiai apklausė kai kuriuos liudininkus; 3) 1945 m. pabaigoje, vėliausiai 1947–1948 m. bent apytikrė slaptavietės vieta veikiausiai nustatyta tardant suimtą paskutinį S. Dariaus ir S. Girėno komiteto pirmininką T. Zauką, laikomą palaikų slėpimo iniciatoriumi. NKVD interesą T. Zauka kurstė tuo, kad vokiečių okupacijos metais, likvidavus komitetą, jis šią veiklą nelegaliai tęsė dirbdamas Raudonojo teroro muziejuje, kuris priklausė Studijų biurui, planavo antisovietines parodas Vokietijoje ir kitur užsienio

gystę“ ir prieš „agresyvų imperializmo lagerį“ – vadinamuosius lietuvių buržuazinius nacionalistus, JAV imperialistus, Vatikano reakcionierius, Vokietijos Federacinės Respublikos (1955 m. įstojusios į NATO) neofašistus – ir apie šio propagandinio diskurso ypatumus: D. Baronas, D. Mačiulis, 2010, p. 390, 420.

⁸² F. Vaitkus 1935 m. rugsėjo 21–22 d. lėktuvu „Lituanica II“ vienas perskrido Atlantą. Priešingai nei „Lituanicos“ atveju, jo skrydį iš dalies finansavo LAK, taigi ir Lietuvos vyriausybė. 1935 m. spalį–lapkritį jis vienintelį kartą viešėjo Lietuvoje, buvo pagerbtas iškilėmis, aukštais apdovanojimais, garbės ženklais, solidžiu piniginiu atlygiu: LAK pasiūlius, vyriausybė nupirko po priverstinio nusileidimo Airijoje jam atitekusių apdaužytą lėktuvą „Lituanica II“. Apie F. Vaitkų minint jo skrydžio 80-meį rašyta išsamiau, remiantis JAV valstybės departamento specialia byla: Gražina Sviderskytė, „37 dienos šlovės. Kas kurstė Felikso Vaitkaus triumfą ir užmarštį?“ In: *Legendos*, 2015, Nr. 3 (22), p. 38–42; „Felikso Vaitkaus fenomenas: svaigi legenda, sprangi „realpolitik“ I, II d., in: *Verslo klasė*, 2015 m. spalio, p. 66–70; 2015 m. lapkritis, p. 66–70.

nyje. Per T. Zauką siekta rinkti duomenis apie antisovietinę veiklą, pasipriešinimo veikėjus. Pakitus politinėms aplinkybėms, pasinaudota ir iš jo išgautais duomenimis apie S. Darių ir S. Girėną.

Pirmi radijo, spaudos pranešimai apie palaikų slaptavietę ir numatomas laidotuves 1958 m. birželį–liepą sutapo su LKP CK ideologų slapta pažyma (šaltiniu nurodant T. Zauką) ir politiniu sprendimu išnaudoti šią istoriją propagandai. „Ideologinis ginklas“ naudotas planingai, rezultatyviai: 1958 m. „partinių organų kontrolei“ iš išeivių „reakcionierių“ perimta minėjimo Lenkijoje iniciatyva, 1959 m. paminklo lakūnams pažadu pridengtas paveldo naikinimas uždaranč Kauno kapines, bent nuo 1961 m. užmegzta KGB agentūros sąsaja su būsima palaikų „atradėjais“ ir bent iki 1967 m. plačiai rinkti duomenys apie lakūnų žūtį siekiant kompromituoti nepriklausomos Lietuvos „buržuaziją“, išeivijos veikėjus, taip pat „neofašistus“ VFR bei JAV. Galutinis slaptavietės atskleidimas 1963 m., palaikų perkėlimas 1964 m. vyko kontroliuojant įvykius ir informaciją. Taigi LKP ir KGB koordinuotai, kryptingai valdė visą procesą nuo istorinių faktų, vaizdinių filtravimo bei ideologinio adaptavimo iki fizinių relikvijų („Lituanicos“ muziejinių eksponatų, paslėptų palaikų) panaudojimo propagandai.

Proceso dinamiką veikė SSRS vidaus ir užsienio politikos aspektai, nuoseklus viešo propagandinio diskurso tvirtinimas

ir permaininga pozicija konkrečių tautinių idėjų atžvilgiu. Jį spartino intensyvi užsienio turistų vizitai, SSRS draugystės su Lenkija bei su VDR draugijų LSSR skyrių veikla, darbas su „pažangia“ išeivija JAV, užsieniui skirtos propagandinės spaudos kūrimas, platinimas. Jį vilkino „neigiamos politinės įtakos“ daręs masinis tremtinių, kalinių grįžimas ir Maskvos–Vilniaus įtampos dėl atminties vietų formavimo, standartizavimo, atitikties internacionalizmo doktriną (tarkime, 1960 m. Žalgirio mūšio 550-metis paminėtas sklandžiai, o dėl Trakų pilies atstatymo kilo komplikacijų).

Ilgalaikis palaikų menamo atradimo padarinys buvo ideologiškai parankūs lakūnų atminties ženklai, atitinkamos atminimo kultūros sklaida Lietuvoje, Lenkijoje, VDR, Čekoslovakijoje, iš dalies JAV ir, žinoma, universali istorijos klastotė: sovietinio patriotizmo-internacionalizmo persmelktas, niveliuojantis vaizdinys, besiremiantis griežta istoriografijos revizija, mobilizuotas propagandinio diskurso reikmėms. Brežnevinės stagnacijos dešimtmečiais nekintamas mitas toliau buvo pasitelkiamas sovietų kovojant su „klasiniais priešais“, ypač „imperialistais-militaristais“ VFR ir JAV. Paradoksalu, bet juo buvo išsaugota, išgarsinta ir sykiu iškraipyta S. Dariaus ir S. Girėno istorija. 1958–1964 m. įtvirtinto mito apraiškų aptinkama ir nūdienos nepriklausomoje Lietuvoje, lietuvių diasporoje populiariame naratyve.

BIBLIOGRAFIJA

Assmann J., 2008 – Jan Assmann, *Communicative and Cultural Memory*, in: Astrid Erll, Ansgar Nünning (eds.), *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook // Media and Cultural Memory*; 8, Berlin, 2008.

Bagušauskas J. R., Streikus A., 2005 – *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990. Dokumentų rinkinys*, sudarytojai Juozapas Romualdas Bagušauskas, Arūnas Streikus, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2005.

Baronas D., Mačiulis D., 2010 – Darius Baronas, Dangiras Mačiulis, *Pilėnai ir Margiris. Istorija ir legenda*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2010.

Bogušis V. et al., 2008 – Vytautas Bogušis et al., *Zigmas Žemaitis. Bibliografijos rodyklė ir fotografija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.

Burinskaitė K., Okuličiūtė L., 2011 – *KGB slaptieji archyvai, 1954–1991 m.*, sudarytojos Kristina Burinskaitė, Lina Okuličiūtė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.

Dariūtė-Maštarienė N., 1990 – Nijolė Dariūtė-Maštarienė, *Darius ir Girėnas*, Vilnius: Mintis, 1990.

Dariūtė-Maštarienė N. et al., 1991 – Nijolė Dariūtė-Maštarienė, Algirdas Gamziukas, Gytis Ramoška, *Darius ir Girėnas. Dokumentai, laiškai, atsiminimai*, Kaunas: Lietuvos technikos muziejus, Plieno sparnai, 1991.

Dovydaitis J., 1967 – Jonas Dovydaitis, *Juodi debesys // Aerodromo apysakos*, Vilnius: Vaga, 1967.

Kondratas Z., 1969 – Zigmas Kondratas, *Pirmasis lietuvių skridimas per Atlantą*, Vilnius: Mintis, 1969.

Mačiūka V., 1994 – Vytautas Mačiūka, *Savi ir svetimi. Politinis romanas*, Kaunas: Spindulys, 1994.

Mačiulis D., Petrauskas R., Staliūnas D., 2012 – Dangiras Mačiulis, Rimvydas Petrauskas, Darius Staliūnas, *Kas laimėjo Žalgirio mūšį? Istorinio paveldo dalybos Vidurio ir Rytų Europoje*, Vilnius: Mintis, 2012.

Merkinaitė S., 2012 – Simona Merkinaitė, „Politinio subjekto istorijos mokyme“, in: *Istorija kaip politinio mąstymo veiksnys*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012.

Meškauskas J., 1987 – Juozas Meškauskas, *Lietuvos medicinos istorija*, Čikaga: Pasaulio lietuvių gydytojų sąjunga, 1987.

Streikus A., 2007 – Arūnas Streikus, „Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 1 (21).

Sviderskytė G., 2012 – Gražina Sviderskytė, „Dingę“ „Lituanicos“ katastrofos tyrimo akto priedai“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, Vilnius, 2012, Nr. 7.

Sviderskytė G., 2013 – Gražina Sviderskytė, „Lituanicos“ katastrofos oficialieji tyrimai 1933 metais, nauji faktai ir įžvalgos“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2013, t. 31.

Sviderskytė G., 2014 – Gražina Sviderskytė, „Kodėl JAV netyrė „Lituanicos“ katastrofos? Teisiniai ir politiniai aspektai byloje Darius & Girch“, in: *Istorijos šaltinių tyrimai*, 2014, t. 5.

Škiudaitė A. V., 2006 – Audronė Viktorija Škiudaitė, *Lietuvių pėdsakai Amerikoje*, Vilnius: JAV lietuvių bendruomenės kultūros taryba, 2006.

Švedas A., 2009 – Aurimas Švedas, *Matricos nelaisvėje. Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*, Vilnius: Aidai, 2009.

Švedas A., 2013 – Aurimas Švedas, „Filmo „Herkus Mantas“ istorija: kaip sovietmečio lietuvių kinematografas buvo (ne)panaudotas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vaidinio refleksijoms“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2013, t. 32.

Tininis V., 1995 – Vytautas Tininis, *Sniečkus: 33 metai valdžioje*, Vilnius: LKA, 1995.

Winter J., 2010 – Jay Winter, *The Performance of the Past: Memory, History, Identity*, in: Karin Tilmans, Frank van Vree and Jay Winter (eds.), *Performing the Past. Memory, History and Identity in Modern Europe*, Amsterdam University Press, 2010.

HAD THE REMAINS OF S. DARIUS AND S. GIRENAS BEEN EVER LOST? THEIR “DISCOVERY” AND BURIAL IN LCP’S AND KGB’S SHADOW IN 1958–1964

Gražina Sviderskytė

S u m m a r y

This article reveals the secret role of the Soviet Lithuania Communist Party (LCP) and KGB in a notorious story of finding and burial of the embalmed and concealed physical remains of the American–Lithuanian transatlantic pilots Stephen Darius and Stanley Girch-Girenas (killed in the plane crash in Nazi Germany on July 17, 1933).

The research was focused on the reconstruction of the chronology of events since the first public notion about the place of concealment of the pilots’ bodies in 1958 to their replacement to (rather short stop at) forensic research facilities and burial in 1964. The main problem solved was a seemingly contradicting change of the historical perception ex-

actly at this juncture: how and why did the American pilots of Lithuanian descent, the American citizens and veterans of the American Army, become representatives of the Soviet working people?

The author questioned the traditional approach, as if since 1945 the Soviets only suppressed the memory of Darius and Girenas: perhaps they even intended to destroy their physical remains and accordingly to interdict any related acts of commemoration; and if so, then the discovery of pilots' bodies was nothing less than a heroic act of brave Lithuanian patriots? The analysis of the abundant material suggested right the opposite: that the place of concealment became known to NKVD/MGB since late 1945 or 1953 the latest, thus the access to it was secured for the right moment and for the loyal individ-

uals only. In June 1958, having sufficient knowledge in disposition and following Moscow's political directives, the LCP Central Committee approved and projected the revelation of the concealment. Consequently, its "discovery" was carried out in 1963 and finalized with burial in 1964, under the secret supervision of top ranking LCP and KGB officials in Vilnius and Kaunas. The transformed memory about Darius and Girenas was successfully introduced through numerous acts of "reasonable" commemoration, which were rather strictly coordinated fallacious performances, the imitation of respect to the historical truth. The result proved to be an effective "ideological weapon", which served for decades in the interests of Soviet politics and security, domestically and abroad.

Iteikta 2015 10 05

Parengta skelbti 2015 11 05